

STRATENMAKERS: INFRASTRUCTUUR, GEBUURTEN EN HET PUBLIEK BELANG IN LAATMIDDELEEUWS GENT¹

Janna Coomans

‘Augustijn, lieve geselle,’ schreef de stratenbouwer Jan van Akerne in een brief in 1334, ‘weet dat Gillis Trapreels scepe comen te Ghent met wynen, waeromme ic u bidde dat ghi [het schip] laet met steenen stappans [onmiddellijk] als si comen zijn.’² Het lege schip moest zo snel mogelijk voor stenen transport in gebruik worden genomen zodat het bestratingswerk dat Jan overzag kon worden hervat. De briefschrijver vroeg bovendien om een schip met tegels en kalk, en geld om de materialen en werklui mee te betalen. Ten slotte verzocht Jan mankracht met expertise te sturen in de persoon van Gheraerd de Kelchieder [stratenmaker], zoon van Boudin de Kelchiedemaker, de opzichter of hoofdaannemer van al het Gentse bestratingswerk in opdracht van de stadsoverheid voor een aanzienlijk deel van de 14de eeuw.³ De urgentie van dit alles was vanwege het ophanden zijn van een grote lading wijn en haring in Damme, en de aflevering van al deze goederen zou ernstig worden gehinderd door de opgebroken weg. Geruchten over de aanstaande levering gonsden door dat stadje, waarmee Gent sinds het midden van de 13de eeuw via het Lieve-kanaal in verbinding stond. De Gentse schepenen hadden rondom deze waterweg ook het aangrenzende land en de wegen aangekocht, en de brief lijkt

¹ Ik wil graag de reviewers bedanken voor hun zeer behulpzame commentaar op de ruwe eerste versie. Daarnaast ben ik grote dank verschuldigd aan Marc Boone voor het genereus delen van zijn notities van zijn doctoraat, en zijn ondersteuning voor mijn gastonderzoekschap aan de Universiteit Gent in maart 2019. Dit onderzoek is onderdeel van ‘Healthscaping Urban Europe, 1250-1500’ (European Research Council grant nr. 724114).

² J. Vuylsteke, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent, 1900, p. 984. Ik heb naast voornoemde de volgende edities gebruikt van de stadsrekeningen tussen 1280-1389: N. de Pauw en J. Vuylsteke, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde 1336-1349*, Gent, 1874-1885, 3 delen; A. van Werveke, *Gentse stads- en baljuwsrekeningen 1351-1364*, Brussel, 1970; D. Nicholas en W. Prevenier, *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1365-1376)*, Gent, 1999; J. Vuylsteke, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde 1376-1389*, Gent, 1893. Vanaf hier zullen deze titels afgekort worden aangehaald, zoals: *Rek. Gent 1280-1336*.

³ De kelchiedemakers stonden standaard in de lijst met bezoldigingen voor stadsdienaren. Zie bijvoorbeeld ‘Boidine den kelchiedemakere van sinen pensioene, 24 lb.’ *Rek. Gent 1280-1336*, p. 331 (1323); *Rek. Gent 1336-1349*, I, p. 45 (1336). De opvallend lange loopbaan van Boudin werd ook opgemerkt door H. van Werveke, *De Gentsche stadsfinancien in de Middeleeuwen*, Brussel, 1934, pp. 245-55. De uitgaven voor kelchieden staan in de 14de eeuw gewoonlijk genoteerd in ponden payments, en de boetes in de Voorgeboden in ponden Parisis. Ik heb voor de lopende tekst alle bedragen omgerekend naar Vlaamse groten (d. gr.).

dan ook vooral te gaan over werkzaamheden aan Gentse wegen buiten Gent. Een dergelijk overleg zou wellicht binnen de stad gewoon mondeling zijn gevoerd en niet per brief. Dat het hier bovendien niet simpelweg ging over het plaveien van een straat wordt duidelijk door de toevoeging dat er eerst een watergang (*vaute*) onder de weg door moest worden geleid.⁴

Deze brief is een zeldzaam egodocument over een wijdverbreid fenomeen: de systematische investering van stadsoverheden en andere sociale groepen in de constructie, het onderhoud en de reparatie van infrastructuur. Dit laatste begrip kan breed worden gedefinieerd; alle wegen, straten en waterwegen, inclusief bruggen, steigers en kades, maar ook ingebedde goten, riolen en andere afwateringsmechanismen behoorden tot het infrastructurele netwerk van middeleeuwse steden. De brief illustreert levendig het grote economische belang dat hiermee gemoeid was. Zonder goede wegen en waterhuishouding verminderde de aanvoer van consumptiegoederen, de inkomsten voor degenen die deze verhandelden en bewerkten, en de belastingen die daarover konden worden geheven. Bovendien zien we hier de contouren, inclusief nauwe familiebanden, van het middeleeuwse bouwbedrijf, een omvangrijke sector die reeds door een aantal historici is onderzocht.⁵

Maar goede handel was niet het enige belang dat met de zorg voor de straten werd gediend. Zoals dit artikel zal betogen was een functionele infrastructuur een van de essentiële manieren om de openbare hygiëne van premoderne steden te verbeteren.⁶ Wegen en omgrenzende ruimtes waren voortdurend in gebruik, en daarmee niet alleen behoeftig aan systematisch onderhoud, maar ook aan regulering. In plaats van vuil aan te stampen moest het van stenen straten systematisch worden verwijderd, en de straatgoten vrij van verstoppingen worden gehouden.⁷ Een goed doorgankelijke en schone straat voorkwam stank van ophopend vuil, en was

⁴ 'Ende spoet ons stappans haerwaerd Gheraerd den Kelsiedre ende seghet meester Boidine, sinen vader, dat het groot noot es, want al de stede vanden Damme deromme roupt omme datter vele wijns ende harinx comt, dat men niet teliveren mach, de kelsiede si vulcommen, ende de vaute es doer comen onder de strate, ende doet ons comen ene navee ordenceele, ende daer sijn comen teglen ende calc, waerbi men hebben moet ghelt dat mede te betaelen, ende den machenaers moet men leenen ende anderen werclieden, waromme ghi ons helpt omme ghelt. Ghebid te mi. God si met ju. Jhan van Akerne, ghereed voor u in alle dingen.' *Rek. Gent 1280-1336*, p. 984.

⁵ J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles: les matériaux, les hommes*, Brussel, 1977; B. Baillieul en A. Duhameuw, *Een stad in opbouw: Gent voor 1540*, Tiel, 1989; A.L.J. van de Walle, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, Antwerpen, 1959.

⁶ Jean-Pierre Leguay refereerde in deze context naar 'la solution du pavé.' J.P. Leguay, *La pollution au Moyen Age dans le royaume de France et dans les grands siefs*, Parijs, 1999; Idem, *La rue au Moyen Âge*, Rennes, 1984.

⁷ D. Jorgensen, 'Cooperative Sanitation: Managing Streets and Gutters in Late Medieval England and Scandinavia', *Technology and Culture* 49 (2008), pp. 547-67; Th.A. Spitzers, 'Archaeological Evidence and Models on Waste-Disposal and the Infrastructure of Deventer', in M. Gläser (red.) *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, IV: Die Infrastruktur*, Lübeck, 2004, pp. 117-36.

daarmee bevorderlijk voor de gezondheid van de bevolking.⁸ Daarnaast kwamen vrij doorgankelijke (water)wegen de brandveiligheid zeer ten goede. Hetzelfde argument gold voor militaire veiligheid, en in Gent controleerden de stadsdienaren belast met het toezicht op stadsreiniging en brandweer dan ook de staat van de wegen in militaire context.⁹ Ten slotte was er een zeker prestige gemoeid met een goede stenen infrastructuur. Het hoorde bij een ordelijke, mooie en gezonde stad. Steden waren voortdurend in onderlinge competitie binnen het grote stedelijke netwerk van de Lage Landen, en een regionale stedelijke reputatie over betrouwbare (water)wegen kon helpen kooplui, ambachtslieden en ander (menselijk) kapitaal naar een stad toe te trekken.¹⁰ Ook had bijvoorbeeld de constructie van een brug, zoals Gervase Rosser opmerkt, ‘enormous economic and symbolic significance.’¹¹ Maar, zoals dit artikel betoogt, gold ook op veel lokaler niveau dat een goede reputatie van een straat, steeg of buurt, en vreedzame sociale contacten en gebruik, nauw samenhang met een schoon en goed functionerend water- en wegennetwerk.

Het bredere nut van bestrating en ander infrastructureel onderhoud lijkt daarmee onder de middeleeuwse inwoners en beleidsmakers onbetwist.¹² De zorg ervoor paste in een breder streven in naam van het algemeen belang (*bien public, gemeen oirbair* of *nutschap*). Deze ideologie had daarom invloed op zowel de sociale organisatie als de materiele ontwikkeling van de stad.¹³ Maar dat betekende niet dat de praktische organisatie zonder slag of stoot ging. De constructie en onderhoud van stedelijke infrastructuren moge misschien op het eerste gezicht vrij triviale bijkomstigheden zijn van het besturen van een stad, maar interventies hadden politieke potentie, en vormen deel van een politiek proces. Alle plichten, jurisdic-

⁸ Dit idee was misschien nog wel sterker volgens middeleeuwse medische inzichten, die een nauw causaal verband tussen stank en de oorsprong en verspreiding van ziektes zagen. C. Rawcliffe, *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*, Woodbridge, 2013, pp. 1-13, 116-135; G. Geltner, *Roads to Health: Infrastructure and Urban Wellbeing in Later Medieval Italy*, Online preprint, 2018, introductie.

⁹ Dit waren de zogenaamde *coninc der ribauden* (zie hieronder). Voor werk aan wegen en wagens voor militaire expedities zie *Rek. Gent 1336-1349*, I, pp. 349 (1338), III, 99 (1346), 496 (1339), 252 (1342); *Rek. Gent 1376-1389*, p. 333 (1377-80).

¹⁰ Zie voor een recent overzicht W. Blockmans et.al., ‘Economic Vitality: Urbanisation, Regional Complementarity and European Interaction’, in A.-L. van Bruaene, B. Blondé en M. Boone, *City and Society in the Low Countries: Urbanisation and Urban Historiography*, Cambridge, 2018, pp. 22-58.

¹¹ G. Rosser, *The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550*, Oxford, 2015, p. 199.

¹² Dit belang en de verdeling tussen verschillende actoren wordt ook kort uiteengezet in J. Haemers en W. Ryckbosch, ‘A Targeted Public: Public Services in Fifteenth-Century Ghent and Bruges’, *Urban History*, 37 (2010), pp. 214-17.

¹³ É. Lecuppre-Desjardin and A.-L. van Bruaene, ‘Introduction’, in Idem., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City*, Turnhout, 2010, pp. 1-10.

ties en privileges waren onderwerp van onderhandelingen, zowel tussen stadsoverheid en inwoners als tussen allerlei sociale groepen onderling.

Dit artikel tracht enerzijds de investering en regulering door de Gentse stadsbestuurders in beeld te brengen als een net van publieke ruimtes, en tegelijkertijd aan te tonen dat de organisatie van infrastructuur complexer was en minder gestuurd vanuit de centrale stedelijke overheid dan vaak wordt aangenomen. Overheidsdienaren zoals stratenmakers (*kelchieders*), schoonmakers, opzichters en landmeters (*erfscheiders*) speelden een belangrijke rol. Maar ook buurtgenoten, als kleine sociale collectieven, namen een actieve positie in, ver voordat de gebuurten een meer formele status kregen in de vroegmoderne periode.¹⁴ Kortom, er bestonden meerdere soorten 'stratenmakers' in middeleeuws Gent. Centraal in wat volgt staat dan ook de vraag: hoe werd de constructie en onderhoud van stedelijke infrastructuur georganiseerd en verdeeld, en welke gevolgen had dit voor de sociaal-politieke verhoudingen en de (perceptie van) stedelijke ruimte?

Wat betreft bronnen en methodologie, de materiele aspecten van het stratenmaken zijn uitvoerig gedocumenteerd in de stadsrekeningen, zowel in Gent als in veel andere steden.¹⁵ In Gent was in de 14de eeuw het kelchieden een vaste aparte rubriek, naast de publieke werken. In de 15de eeuw werden deze twee posten samengevoegd, en daarmee ook de administratie van de infrastructurele werken iets bondiger. Dit maakt het werk van de kelchiedemakers in stadsdienst, die boven zelf even aan het woord waren, bijzonder goed zichtbaar. Daarnaast zijn aspecten van het sociaal-politieke besluitvormingsproces en de reguleringen over wegen terug te vinden in de ordonnanties (de zogenaamde Voorgeboden) en in rechtszaken en notariële transacties (de Jaarregisters van de Keure). Het voorkomen van conflicten over infrastructuur in de Jaarregisters is relatief zeldzaam. Bijvoorbeeld, in het boekjaar 1402-1403 noteerden de schepenen 1530 rechtshandelingen (zaken en notariële transacties). Slechts acht daarvan (0,5%) betroffen conflicten tussen buren of buurtbewoners waarbij infrastructuur en faciliteiten zoals afwatering of hy-

¹⁴ Deze bijdrage deelt veel van de bevindingen van Deceulaer, maar stelt een andere chronologie voor. H. Deceulaer, 'Implicaties van de straat: rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (17de en 18de eeuw)', HMGOG 50 (1996), pp. 121-147.

¹⁵ B. Vannieuwenhuize, 'Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte', Proefschrift, Universiteit Gent, 2008, pp. 159-161; A. van Steensel, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 9 (2006), pp. 191-252. Zie ook edities van stadsrekeningen: A. Meerkamp van Embden (red.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)*, Amsterdam, 1913; J.I. van Doornick, *De Cameraars-Rekeningen van Deventer*, Deventer, 1888-1914, 8 delen.

giëne een rol speelden. In 1406-1407 waren dat er vijf op een totaal van 1535.¹⁶ Ik heb daaruit een corpus van 60 zaken verzameld die sterk op elkaar lijken wat betreft aard van conflict en afhandeling, waar ik de meest gedetailleerde en uitgebreide in dit artikel als voorbeeld heb genomen.

Deze drie bronnenseries – de stadsrekeningen, ordonnanties en notariële registers – vormen de basis voor het onderzoek naar de Gentse infrastructuur, waarvan dit artikel een eerste aanzet is. Zij hebben echter ook twee belangrijke lacunes. Ten eerste zijn veel van de routines en afspraken onttrokken aan het oog van de historicus omdat zij wellicht nooit op schrift zijn gesteld, of werden beslecht door middel van de lagere rechtspraak, wiens registers niet zijn overgeleverd.¹⁷ Een andere blinde vlek is de rol van de ambachten. Het is opvallend dat in ordonnanties de gilden zelden expliciet worden genoemd in relatie tot onderhoud en constructie van infrastructuur, maar dat betekent niet dat zij geen rol hadden. Door de destructie van de Gentse ambachtsarchieven in de 16de eeuw zijn minder gegevens bewaard, maar dat wat er nog over is verdient een apart onderzoek.

Geïnspireerd door een microhistorische benadering, is dit artikel gestructureerd rondom een aantal specifieke plaatsen in Gent. Hierbij dient de plek en individuen of groepen die daar actief waren steeds als raamwerk voor bredere thema's. Na een uiteenzetting van de historiografie over straat- en buurtleven en een korte theoretische reflectie over publieke ruimte, biedt om te beginnen de Steendam een vertrekpunt voor het bestuderen van twee centrale aspecten. Ten eerste komt hier de stedelijke regulering van straten aan bod, en de stadsdienaren die met het toezicht daarop belast waren, en ten tweede de investeringen die de schepenen deden in het bestraten van de stad. Vervolgens brengt een kwestie rondom de reinheid van een steeg bij het Geraard de Duivelsteen meer inzicht in de verdeling van taken tussen de centrale autoriteiten en kleinere gemeenschappen van buurtbewoners. Deze

¹⁶ Hierbij heb ik de vele vermeldingen van aankoop en verkoop van vastgoed niet meegeteld. Aangezien de meeste van deze registers niet zijn gecatalogiseerd en dus niet geschikt zijn om hier te worden gebruikt, is de steekproef beperkt tot de jaren waarover regesten zijn gemaakt, namelijk de eerste bestaande gefragmenteerde reeksen die dateren tussen 1339-1361 en de jaren 1400-1404, 1405-07 en 1408-09. SAG, Jaarregisters 301, nr. 1, (1339-1361) [fragmenten], nr. 16 (1400-1402), nr. 17 (1402-04), nr. 18 (1404-1406), nr. 19 (1406-07), nr. 20 (1408-09). Bovendien zijn er 11 aanvullende zaken met gebuurten, daterend tussen 1378 en 1515 via de studies over de Gentse gebuurten van Johan Decavele, die zich weer baseerde op een onuitgegeven licentiaatsverhandeling, zie K. Vervaeke, 'De Gebuurten te Gent' (MA Thesis, Universiteit Leuven, 1982); Decavele, *Gebuurteleven*, 19-20; Zie ook R. Bruinje, 'De gebruiker aan zet: Zoektocht doorheen de archieven van de Gentse gebuurten', MA thesis, Vrije Universiteit, Brussel, 2015.

¹⁷ M. Boone, 'Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late middeleeuwen (14de-15de eeuw)', in *L'Initiative publique des communes en Belgique: fondements historiques (Ancien Régime)*, Brussel, 1984, pp. 81-82.

wisselwerking wordt in het laatste gedeelte verder verkend vanuit het perspectief van deze laatsten, onder meer door bronnen met petitie voor het onderhoud en de bouw van nieuwe infrastructuren, en burencorrupties over afwatering en delegatie van brandveiligheid. Samen bieden zij een nieuw perspectief op de manier waarop politieke en sociale verhoudingen zijn weerslag hadden op het dagelijkse stadsleven, lokale identiteiten, en de materiele omgeving.

Context: de straat als gemeenschapvormer en publieke ruimte

De zorg voor infrastructuur, als een inkijk in de politiek van het dagelijkse, bevindt zich op een kruispunt van verschillende historiografische debatten. Ten eerste de (sociale) geschiedenis van de stedelijke infrastructuur, ten tweede het buurtleven en de formatie van sociaal-politieke groeperingen die dat leven structureren, en ten slotte de meer theoretische discussies over stedelijke ruimte, en de mogelijkheden om een onderscheid tussen publieke en private ruimte te maken in laatmiddeleeuwse context. Hieronder worden deze stromingen kort toegelicht.

De geschiedenis van de straat staat steeds meer in de belangstelling. Meer dan een voor lief aangenomen manier om van het ene naar het andere punt te komen, zijn straten en wegen een prisma van (stedelijke) sociale interacties. De straat is onderzocht als commerciële ruimte, als plek van uitwisseling en communicatie, en vooral als politieke ruimte: van processies en toernooien tot revoltes en criminaliteit.¹⁸ De straat was daarmee een plek van *community building*, zoals verschillende bijdragen in *Roadworks*, over wegen in Middeleeuws Engeland, recentelijk hebben betoogd. Daarbij borduurden de auteurs, net als recente bijdragen van Guy Geltner en Carole Rawcliffe, voort op het pionierswerk van Henri Salusbury over Engeland en Jean-Pierre Leguay over Frankrijk.¹⁹ Onderzoekers van de Nederlanden beschikken over een rijke historiografie over stadsontwikkeling en diensten, onder andere door Bram Vannieuwenhuyze, Heidi Deneweth en Reinout Rutte, en over

¹⁸ Zie diverse bijdragen in M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven, 2000, en in C. Goodson et al., *Cities, Texts and Social Networks, 400-1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, Farnham, 2010. Zie ook P. Arnade et al. 'Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe', *The Journal of Interdisciplinary History*, 4 (2002), pp. 515-48; K. Overlaet 'The Joyous Entry of Maximilian into Antwerp (13 January 1478): An Analysis of a "most Elegant and Dignified" Dialogue', *Journal of Medieval History*, 44 (2018), pp. 231-249; D. van den Heuvel, 'Gender in the Streets of the Premodern City', *Journal of Urban History* (published online 2018), pp. 1-18.

¹⁹ G.T Salusbury, *Street Life in Medieval England*, London, 1948; Leguay, *La rue*; Geltner, *Roads to Health*; Rawcliffe, *Urban Bodies*; R. Evans en Valerie Allen (red.), *Roadworks: Medieval Britain, Medieval Roads*, Oxford, 2016.

(regionale) waterinfrastructuur.²⁰ Daarnaast bieden de bijdragen aan de bundel *Het Openbaar initiatief* nog altijd een waardevolle verkenning van deze thema's.²¹

Ten tweede brengen conflicten en overeenkomsten omtrent wegen en waternetwerken in de stedelijke leefomgeving ons naar een brede wetenschappelijke discussie over buurten en buurtleven. Daarbij is er veel aandacht voor ontwikkelingen in grote moderne steden ten opzichte van kleinere gemeenschappen en de premoderne periode. Academics zien na een bloeiperiode gedurende de 17de en 18de eeuw een tendens van verdere individualisering en anonimisering, waardoor de sociale normen en gemeenschapszin dusver ondermijnd werden dat bijvoorbeeld de veiligheid op straat er onder te lijden had.²² Tegelijkertijd hebben gemeenten veel aspecten van straatonderhoud, reiniging en constructies voor afvalverwerking zoals riolering op zich genomen. Bovendien behoort het delen van hygiënische voorzieningen en schoon water, met alle mogelijkheden tot sociale interactie die dat in potentie met zich mee bracht, sinds een generatie of twee voor de overgrote meerderheid van de inwoners in Nederland en België tot de verleden tijd. Aan de andere kant vormen dergelijke kritische inzichten ook een voedingsbodemp voor een wat geïdealiseerde visie op het premoderne sociale buurtleven, dat in de loop der tijd definitief door centraliserende krachten van bovenaf de kop zou zijn ingedrukt.²³

De tegenstelling tussen traditie en moderniteit, tussen *Gesellschaft* en *Gemeinschaft*, is echter eerder vertekenend dan behulpzaam in het begrijpen van de laatmiddeleeuwse organisatie. De ontwikkeling richting centraal gestuurd gemeentelijk management is namelijk ten eerste veel minder lineair. In ieder geval vanaf de 14de eeuw was bovendien meer sprake van een wisselwerking en wederzijdse toe-

²⁰ Haemers en Ryckbosch, 'A Targeted Public'; Vannieuwenhuyze, 'Brussel'; H. Deneweth, 'Huizen en mensen. wonen, bouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw', Proefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 2008; M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk en G. Vermeesch (red.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries*, Amsterdam, 2009; C. Smit, *Leiden met een luchtje: straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000*, Leiden, 2001, pp. 17-41; Zie voor een recent overzicht R. Rutte et al. (red.), *Atlas of the Dutch Urban Landscape: A Millennium of Spatial Development*, Bussum, 2016. Zie wat betreft de historiografie over water C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière: genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)*, Turnhout, 2003; M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in Stedenland: Het Hoogbeemvraadschap van Rijnland Voor 1857*, Utrecht, 2006; T. Soens, *De spade in de dijk?: waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, Gent, 2009.

²¹ *L'initiative publique des communes en Belgique: fondements historiques (Ancien Régime)*, Brussel, 1984. Zie ook P. Maclot en W. Pottier, *'n Propere tijd!?: (on)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)*, Antwerpen, 1988.

²² C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood Social Change in West European Cities: Sixteenth to Nineteenth Centuries', *International Review of Social History* 38 (1993), pp. 1-30; J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, New York, 1961; P. Sutter, *Von guten und bösen Nachbarn: Nachbarschaft als Beziehungsform im spätmittelalterlichen Zürich*, Zürich, 2002.

²³ F. Tönnies, *Gemeenschap en maatschappij: grondbegrippen van de zuivere sociologie*, vertaling M. Ruebens, Leuven, 1990.

eigening van rechten en plichten tussen stedelijke overheden en kleinere sociaal-politieke entiteiten. De taken van gebuurten in Gent werden in de 17de en 18de eeuw zelfs uitgebreid (zie beneden).²⁴ Ten tweede bestond er in de Nederlanden zoveel variëteit per stad dat het onmogelijk is om te kunnen spreken van één model. Het historiografische debat rondom de ontwikkeling van deze sociale modellen heeft bovendien vaak weinig oog voor de wisselwerking tussen materiële en meer sociaal-politieke of culturele aspecten. Juist de straat, als samenkomst van belangen en van grenzen, kan hier meer inzicht in bieden.

Wat betreft de derde en laatste historiografische context, was (en is) infrastructuur bij uitstek een ‘sociale ruimte’ in de betekenis van Henri Lefebvre: geen *tabula rasa* maar een ruimte met invloed op de verhoudingen tussen mensen en hun interacties. Tegelijkertijd beïnvloedden sociale aspecten ook de materiële vorm en ontwikkeling. Omdat een aanzienlijk deel van het historisch onderzoek geïnspireerd door de *spatial turn* zich met name heeft gericht op het politieke-economische hart van de stad en de centra van de macht zoals stadhuisen, centrale marktpleinen en versterkingswerken, is het management van de infrastructuur een aanvullende en vernieuwende manier om publieke functie en perceptie van premoderne stedelijke ruimtes verder te onderzoeken.²⁵ In die zin sluit dit onderzoek naar infrastructuur en buurten aan bij de oproep van Claire Billen en Cloé Deligne voor een fijnmaziger onderscheid en verkenning van verschillende sociale groepen en stedelijke ‘territoria’.²⁶ De verbinding zoeken tussen het sociale en materieel-ruimtelijke valt ook binnen het interessegebied van *actor network theory* (ANT), dat langzaam meer in premoderne stedelijke context wordt toegepast. De straat was niet alleen een sociale ruimte maar een netwerk van actoren – mensen en dieren – en materialen of objecten – stoepen, goten, verkoopstallen, opslagplekken en vuilnishopen, karren en goederen, aanbouwsels en uithangborden. Zonder de specifieke terminologie te gebruiken die bij ANT hoort, is de nadruk op de complexe verbanden tussen machtsverhoudingen en materialiteit een belangrijke inspiratie.²⁷

²⁴ Deceulaer, ‘Implicaties van de straat.’

²⁵ C. Billen en C. Deligne, ‘Urban Space: Infrastructure, Technology and Power’, in *City and Society in the Low Countries*, pp. 162-91; Arnade et.al. ‘Fertile Spaces’, P. Stabel, ‘The Market-Place and Civic Identity in Late Medieval Flanders’, in *Shaping Urban Identity*, pp. 43-64; É. Crouzet-Pavan, *Pouvoir et éditité: les grands chantiers dans l’Italie communale et seigneuriale*, Rome, 2003.

²⁶ C. Deligne en C. Billen, *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains*, Turnhout, 2007, p. 5.

²⁷ Een goede introductie tot ANT is M. Müller, ‘Assemblages and Actor-Networks: Rethinking Socio-Material Power, Politics and Space’, *Geography Compass*, 9 (2015), pp. 27-41. Zie ook I. Farías en T. Bender, *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*, London, 2012; B. de Munck, *Guilds, Labour and the Urban Body Politic: Fabricating Community in the Southern Netherlands, 1300-1800*, London, 2017.

Onderzoek naar de straat als sociale ruimte roept een ogenschijnlijk simpele maar lastige vraag op: in hoeverre waren de middeleeuwse straten publieke ruimtes? Hoewel de term ‘publiek’ veel wordt gebezigd in stadshistorische studies, aarzelen tegelijkertijd veel mediëvisten om de notie van publieke ruimte systematisch toe te passen of te definiëren.²⁸ De inbedding van het onderscheid tussen publiek en privé in de middeleeuwse stad is echter beslist niet betekenisloos of afwezig, zoals sommige historici en sociologen in navolging van onder andere Jürgen Habermas en Norbert Elias wel hebben beweerd.²⁹ Het gebruik van het discours van het *ghemene of commune* laten zien dat dit onderscheid juist zeer prominent was in de late middeleeuwse Nederlanden, zowel in stedelijke context als in prinselijke politiek.³⁰ Daarbij is het wel belangrijk te onderkennen dat specifieke invulling van deze term sterk afhankelijk was van wie het in welke context gebruikte, en dat er een krachtige machtsclaim van uit ging. In meer praktische zin wordt het onderscheid tussen publiek en privé ook gereflecteerd door een heel precies begrenzen van stedelijke ruimtes, en conflicten over inbreuk en aantasting van die grenzen, zoals beneden in meer detail besproken.³¹

Er bestaat voor de middeleeuwse stedelijke ruimten geen inherente tegenstelling tussen privébezit en publiek gebruik. Het is, zoals Patrick Boucheron betoogt, onmogelijk of onwenselijk om de publieke ruimte in de middeleeuwse stad te beperken tot plaatsen die publiek zijn in juridische zin: gemeenschappelijk bezit of eigendom van de stedelijke overheid.³² Ten tweede kan er een onderscheid worden

²⁸ P. Boucheron, ‘Espace public et lieux publics: approches en histoire urbaine’, in idem en N. Offenstadt (red.), *L’espace public au Moyen Âge. Débats autour de Jürgen Habermas*, Parijs, 2011, p. 100.

²⁹ ‘Both the notion of citizenship and the notion of sovereignty went into eclipse in the Middle Ages, [...] neither of them is compatible with the feudal system of rule [...]. As has frequently been stressed, a society of this sort really does not have a differentiated public or private realm.’ J. Weintraub, ‘The Theory and Politics of the Public-Private Distinction’, in K. Kumar (red.) *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, Chicago, 1997, pp. 6-7, 13. Zie voor een zeer vergelijkbaar argument H. Kaminsky, ‘Citizenship vs the Pursuit of Happiness, Bonum Commune vs Private Property: A Modern Contradiction and Its Medieval Root’, *The Medieval History Journal*, 6 (2003), p. 123. Zie over Habermas: Boucheron en Offenstadt, ‘Introduction générale: une histoire de l’échange politique au Moyen Âge’, in *L’espace public au Moyen Âge*, p. 6. Ook in Elias’ civilisatietheorie is de toenemende afstand tussen het publieke en het private een van de kernaspecten van de moderne samenleving N. Elias, *The Civilizing Process*, vertaling E.F.N. Jephcott, Oxford, 1978 [1939].

³⁰ W. Prevenier, ‘Utilitas Communis in the Low Countries (Thirteenth – Fifteenth Centuries): From Social Mobilisation to Legitimation of Power’, in *De Bono Communi*, pp. 205-16; M. Boone en J. Haemers, ‘“The Common Good”: Governance, Discipline and Political Culture’, in *City and Society in the Low Countries*, pp. 93-127.

³¹ Zie over de praktische kwesties van begrenzing H. Deneweth, ‘Building Regulations and Urban Development in Antwerp and Bruges, 1200-1700’, in T.R. Slater en S.M.G. Pinto (red.), *Building Regulations and Urban Form, 1200-1900*, London, 2017, pp. 115-39; D. Friedman, ‘Streets and the Commune: Italy in the Late Middle Ages and the Renaissance’, in *Ibidem*, pp. 87-115. Zie voor Engeland C.D. Liddy, *Contesting the City: The Politics of Citizenship in English Towns, 1250-1530*, Oxford, 2017, pp. 56-63.

³² Boucheron maakt dit onderscheid, zoals de titel van zijn artikel suggereert, in ‘Espace public et lieux publics’, pp. 100-103.

gemaakt tussen fysieke publieke plaatsen, en publieke ruimte in meer metaforische zin: een ruimte gevormd door en van invloed op sociale, culturele of politieke uitwisseling.³³ Een publieke plaats hoeft nog niet de functie van een publieke ruimte te hebben, en andersom: een plaats in privébezit kan desondanks heel goed als publieke ruimte worden herkend en zo functioneren.

Bovendien was de praktijk complexer dan deze tweedeling doet vermoeden. Het is daarom mijn inziens verhelderend om de categorie van *gedeeld* toe te voegen: niet publiek, niet privé, maar in het bezit van twee of een selecte groep personen – zowel binnen als buiten een institutionele context. Op een groot deel van de stedelijke infrastructuur lagen in de late Middeleeuwen gedeelde aanspraken voor gebruik. Bovendien vormden wegen en watergangen en goten vaak juist de scheidingslijn tussen juridische grenzen en eigendomsrechten.³⁴ Het rechtsprincipe *quod omnes tangit ab omnibus tractari et aprobari debet* (wat iedereen aangaat moet met iedereen overlegd en goedgekeurd worden), dat in deze periode in verschillende contexten werd gebruikt, kwam oorspronkelijk uit het Romeins recht en werd daar juist voor dergelijk praktische zaken bedoeld, zoals toegang tot water en de constructie van aquaducten.³⁵ Dergelijke overeenkomsten waren bovendien door de tijd heen veranderlijk, en konden uiteraard ook per plek in de stad sterk variëren. Jurisdicte over een bepaald stuk weg, steeg, of zelfs goot maakte de eigenaar verantwoordelijk voor onderhoud, maar gaf het aan de andere kant ook gelegenheid om autoriteit of zeggenschappen over een bepaalde ruimte te krijgen. In dit opzicht vormen zowel de investering in het bestraten en de regulering van de infrastructuur in meest brede zin een politieke machtsclaim. Albert Rigaudière noemde de *policing* van de straat dan ook als een belangrijk onderdeel van middeleeuwse staatsvormingsprocessen.³⁶

Dat argument is met de bronnen die hier beneden worden besproken aan te vullen en te compliceren. De Gentse schepenen hadden de tendens om de zorg voor infrastructuur te willen coördineren, maar ook taken te delegeren. Samen met investeringen kunnen dit vormen van centraliserende politiek worden genoemd. Maar tegelijkertijd waren inwoners assertief om hun leefomgeving te verbeteren en hun autoriteit daarover te bewaken. Er is daarbij geen lineaire ontwikkeling, maar

³³ Sterker nog, Habermas ziet juist de publieke sfeer, als een metaforische ruimte voor de circulatie en uitwisseling van ideeën en voor burgerparticipatie, ontstaan wanneer zij los komt van de concrete stedelijke ruimte. Idem, 102.

³⁴ Zie een vergelijkbare analyse in Y.-H. Le Maresquier-Kesteloot, 'Le voisinage dans l'espace Parisien à la fin du Moyen Age?: Bilan d'une Enquête', *Revue Historique*, 299 (1998), pp. 47-70.

³⁵ Y.M.-J. Congar, 'Quod omnes tangit ab omnibus tractari debet', *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 35 (1958), pp. 210-211.

³⁶ A. Rigaudière, *Penser et construire l'Etat dans la France du Moyen Age (XIIIe-XVe siècle)*, Parijs, 2004, pp. 320-322.

een veel gevarieerder en wederkeriger proces. Kortom, de dichotomieën tussen publiek en privé en tussen overheid en onderzaten en ofwel top-down ofwel bottom-up initiatieven bieden weliswaar een kader, maar deze grove tweedelingen vervormen de veel complexere werkelijkheid. Om dezelfde reden is juist in deze theoretische grote debatten het praktische en hyper-lokale soms verhelderend.

De Steendam

De transformatie van het bestraten, de verstening zelf, was zo essentieel dat het een plek zijn naam kon geven.³⁷ Net als veel andere steden had Gent in de 14de eeuw een Steenstraat, maar daarnaast ook twee poorten die bekend stonden als Steenpoort, een Steenbrug, en een Steendam.³⁸ Deze laatste, de Steendam, was een verhoogde weg door drassig land, in de 13de eeuw aangelegd vanaf de Sint Jacobskerk richting het Sint Baafsdorp. Een stenen brug aan het begin, ook bekend als de Sint Jacobsbrug, kreeg in de veertiende-eeuwse administratie simpelweg de naam Steenbrug. De poort (ook wel Karnemelkpoort of Sint Jakobspoort) die aanvankelijk de Steendam militair versterkte verloor zijn functie na de stadsuitbreiding en bouw van de Rodetorenpoort, en is reeds niet meer op het Panorama van 1534 zichtbaar (afbeelding 1).

Afbeelding 1. De Steendam, met links de Steenbrug richting de Sint Jakobs kerk, en rechts de Rodetorenpoort. Detail uit het Panorama van Gent (anoniem, 1534). STAM, Gent.

³⁷ V. Fris, *De oude straatnamen van Gent: een prijsboek voor de schooljeugd*, Gent, 1925, p. 192.

³⁸ M. Gysseling, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 77.

Zo vormden de Steendam en Steenbrug een verbindingsweg over moerassige grond, een toegangspunt, militaire doorgang, en wellicht ook een symbolische connectie met het Sint Baafsdorp. Maar tegelijkertijd was de Steendam, net als tegenwoordig, een bebouwde straat. Eind 15de eeuw werden huizen op de Steendam gemiddeld tussen de 6.000 en 10.000 groten verkocht, en zaten er drie brouwerijen en een bakkerij. Het was daarmee een brede, geplaveide maar relatief betaalbare woonplaats, net iets buiten het economische en politieke hart van de stad.³⁹ Ook voor eerdere periodes zijn er inkijsjes. In 1401 bijvoorbeeld verkocht ene Cornelisse den Dyn de helft van een huis op de Steendam aan Gillis Heymans, en in 1408 bedong broeder Jan Berniere van het Sint Janshuis de verkoop van een huis op diezelfde plek aan een echtpaar, op voorwaarde dat zij aan dat huis een kelder zouden maken en jaarlijks 15 schellingen zouden betalen aan datzelfde Sint Janshuis, een hospitaal voor geesteszieken dat een straathoek verder lag.⁴⁰ En Jonkvrouw Mergriet was inmiddels weduwe toen zij aan Gillis tSolleberch het huis naast het hare verkocht voor 6240 d. gr. Bij deze koop legden de twee partijen, als nieuwe burenen, ook meteen vast dat zij gezamenlijk het onderhoud droegen voor een gemeenschappelijke muur en een greppel.⁴¹ Deze toevoeging brengt ons uit de strikt private sfeer naar het door buurtbewoners gedeelde eigendom, en met de verwijzing naar de greppel ook in verbinding met publieke infrastructuur. Dergelijke constructies voor afwatering werden gebruikt voor zowel vuil water als regenwater en waren een belangrijk onderdeel van de waterhuishouding die was ingebed in straten en stegen. Daarmee vormden al deze pijpen, stenen goten, of gegraven gangen fysieke verbindingen vanuit de huizen die de grenzen van het private, het gedeelde en het publieke doorsneden.

Net als alle middeleeuwse Gentenaren waren deze en andere burenen rondom de Steendam verantwoordelijk voor de organisatie van de afvalverwerking. Wellicht dat sommige van deze omwonenden niet altijd even adequaat deze taken volbrachten, of misschien hadden zij juist geklaagd dat anderen hun leefomgeving en nabije waterwegen vervuilden. In 1366 geboden de schepenen in ieder geval aan alle inwoners dat niemand mest, (specifiek de uitwerpselen van varkens) of andere vuiligheid mochten brengen of opslaan op de Steendam. Daarbij riskeerden overtreders een flinke boete.⁴² De stedelijk ambtenaar die belast was met de handhaving was de

³⁹ In de vier categorieën van huizenprijzen die Marc Boone et.al. onderscheiden, was dit is de op een na laagste. M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk, 1981, pp. 260-61.

⁴⁰ SAG, 301, nr. 16, fol. 9r (10 september 1401); SAG, 301, nr. 20, fol. 60r (29 april 1409).

⁴¹ SAG, 301, nr. 19, fol. 12v (1406).

⁴² De boete bedroeg 10 lb. Parisis. N. de Pauw, *De Voorgeboden der stad Gent in de XIVe eeuw (1337-1382)*, Gent, 1885, p. 92 (1366).

coninc der ribauden en zijn brigade van knechten, ook wel koningskinderen genoemd. Het toezicht op de reinheid van de Steendam viel bij hen onder een breder takenpakket omtrent het schoon, veilig en functioneel houden van de stedelijke infrastructuur – in dienst van het algemeen belang, zoals hierboven besproken.⁴³ Daarnaast werd men op de Steendam, net als de rest van de Gentse inwoners, geacht gehoor te geven aan de oproepen om regelmatig de openbare straat rond hun huis schoon te maken, inclusief de straatgoten, zoals de schepenen al in 1346 lieten afkondigen.⁴⁴ En in 1373 werd alle inwoners geboden om hun afval netjes naar een daarvoor ingerichte plek ‘tussen de vier palen’ te brengen, waar de *coninc* op moest toezien. Een dergelijke oproep geeft aan dat deze stadsbrigade niet fungeerde als een algemene vuilnishophaaldienst. De stedelingen werden geacht actief aan stadsreiniging bij te dragen aan het schoonhouden en het onderhoud van de wegen en kades rondom hun huizen en erven.

Naast onderwerp van regulering was de Steendam, of meer precies de Steenbrug, een van de tiental plaatsen die gedurende de tweede helft van de 14de eeuw systematisch werden schoongemaakt en geïnspecteerd. Dit schoonmaak-supervisiebeleid behelsde economisch en politieke belangrijke plaatsen zoals de Plaetse [de huidige Botermarkt], Korenmarkt en Vrijdagmarkt, en essentiële toevoerwegen, waaronder de Steenbrug.⁴⁵ Zo kreeg al in 1337 ene Willekine van der Mersch een loon van 60 d. gr. en een overjas (*waerde cose*) voor het overzien en schoonhouden van de Steenbrug.⁴⁶ Aan de bescheiden vergoeding te zien en de vele andere klusjes waarvoor hij en andere koningskinderen betaald kregen stond hij niet permanent op de Steenbrug, maar deed hij periodieke inspecties en organiseerde wellicht ook het weghalen van vuil. Hij werd opgevolgd door een andere Willekin, ‘de Backere’, tussen 1345 en 1352, eenmaal met toegevoegde notitie dat zijn werk ook de paardendrinkplaats en grond (*aert*) rond deze straat en brug behelsde. Hij werd daarna vaak simpelweg als Willem ter Steenbrug aangeduid, ook als hij bijvoorbeeld betaald kreeg als stadsbode. Klaarblijkelijk was hij vanuit het perspectief van de auto-

⁴³ Het ambt zoals in het Gent door de *coninc* en zijn gezellen werd ingevuld was in een aantal opzichten uniek, wat mede kwam door de uitzonderlijke militaire organisatie, maar tegelijkertijd een uitstekend voorbeeld voor de typische veelzijdige middeleeuwse politie- en reinigingsbrigades. Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot beden: geschiedkundige beschrijving der stad*, Gent, 1883-1901, I, p. 375; J. Haemers en B. Verbist, ‘Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw: een politieke, financiële en militaire analyse van de stadsmilitie’, *HMGOG*, 62 (2008), p. 313; Werveke, *De Gentsche stadsfinancien*, p. 244-47; C.L.M. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, p. 535.

⁴⁴ Inners van de boete waren aanvankelijk de *garsoene van der stede*. De Pauw, *De Voorgeboden*, p. 39 (1346). Zie ook SAG, 108, nr. 2, fol. 22r (1409).

⁴⁵ Zie voor een (visueel) overzicht J. Coomans, ‘The King of Dirt: Public Health and Sanitation in Late Medieval Ghent’, *Urban History*, 46 (2019), pp. 82-105.

⁴⁶ ‘Willekine van der Mersch van de arde ter Steenbrughen, 10 lb.’ *Rek. Gent 1336-1349*, I, pp. 160, 164 (1337).

riteiten vereenzelvigd met de plek die hij overzag.⁴⁷ Na 1352 volgt er een tijd geen melding meer, totdat in 1365 ene Pieter Pelskijn opduikt als opzichter om de Steenbrug ‘te wachtere’, oftewel het voorkomen van vervuiling en schade. Dit blijft hij zeven jaar doen totdat ene Heine in 1372 en daarna Boidin de Roeyere in 1377 deze taken op zich nemen. Aan het einde van de 14^e eeuw, toen de stad opgeslokt werd door opstand en oorlog, verdwijnen de betalingen aan deze en elders aangestelde schoonmakers.⁴⁸

Kortom, met de supervisie en het schoonhouden van de Steendam, als onderdeel van het stedelijke infrastructurele netwerk, waren vanuit de stadsoverheid verschillende inspanningen en kosten gemoeid. De inkomsten van de *coninc der ribauden* en de lokale schoonmakers-opzichters zoals Pieter Pelskijn werden mogelijk aangevuld door de boetes die zij mochten innen wanneer zij ongehoorzame inwoners betraptten.⁴⁹ Maar hun bezoldiging viel in het niet bij de investeringen die de Gentse stadsoverheid deed in het bestraten en onderhouden van de Steendam en de Steenbrug. Tussen 1321 en 1389 spendeerde de stad in 26 jaren een totaal van 4580 d. gr.⁵⁰ Afbeelding 2 laat zien dat er drie pieken waren in besteding: aan het begin in 1336, en in 1372 en 1389. In 1322, de eerste vermelding, vervoerden de stratenmakers en hun werklieden drie schepen met *kelchietsteenen* naar ‘Sint Baves opten Dam’, en bestraatten een tiental meters.⁵¹ Vier jaar later bestraatten zij aldaar voor 516 groten (ca. 340 meter), in 1336 deden zij dat op de Steenbrug tot aan de rivierkade, en in 1372 van de Steendam tot aan de rode toren. Ze brachten zand en *vullinghe* om de grond op te hogen, en ze repareerden nogmaals de weg in 1376.⁵²

De stad bestraat: uitgaven en financiering

De Steendam is een van de honderden plaatsen binnen Gent waar in de 14de eeuw werd gewerkt aan de infrastructuur. Naast straten, stegen en pleinen werkte men aan kades, steigers, bruggen en bruggenhoofden, poorten en zogenaamde *condutes*:

⁴⁷ ‘Willekinde den backere, van den ghewade ende aerde ter Steenbrugghen, 10 lb.’ *Rek. Gent 1336-1349*, II, p. 397 (1344); *Rek. Gent 1336-1349*, III, pp. 203, [voor werk als bode] 240 (1347), 415 (1349); *Rek. Gent 1351-1364*, p. 44 (1352). Zie voor de term ‘gewad’ Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis*, p. 45.

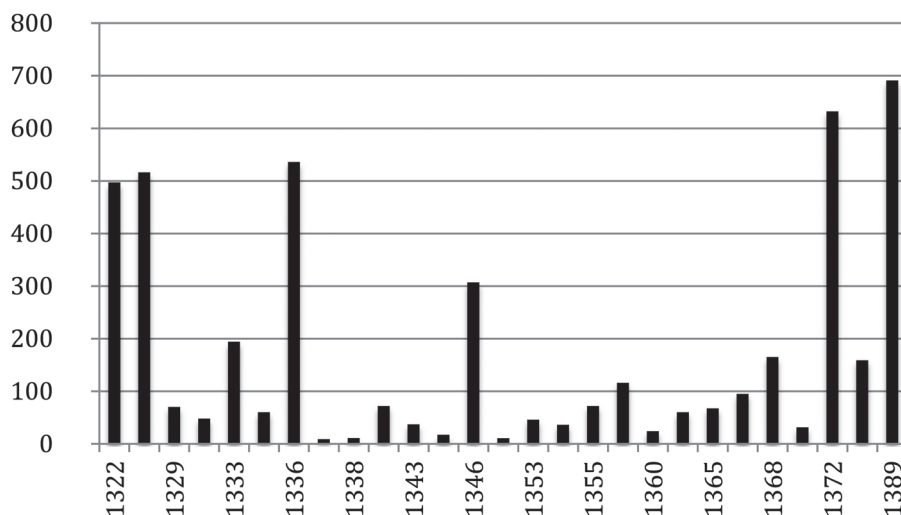
⁴⁸ *Rek. Gent 1365-1376*, p. 19 (1365), 41 (1366), 65 (1367), 92 (1368); ‘Pieter Pelskijn, ter Steenbrugghen te wachtere, 10 lb.’ *Ibid.*, p. 112 (1369); ‘Heine van den Velde ter Steenbrugghen, 10 lb.’ *Ibid.*, p. 134 (1372); ‘Boydin de Royere vanden aerde ter Steenbrugge, 10 lb.’ *Rek. Gent 1376-1389*, pp. 25 (1376), 85 (1377). Zie over de ontwikkeling van het ambt Coomans, ‘The King of Dirt.’

⁴⁹ Zij kregen standard jaarlijks 60 d. gr. loon en een zomer en winteruniform.

⁵⁰ Zie noot 58.

⁵¹ *Rek. Gent 1280-1336*, p. 191.

⁵² *Rek. Gent 1336-1349*, I, p. 99 (1336); *Rek. Gent. 1365-1376*, p. 139 (1372); *Rek. Gent 1376-1390*, pp. 36 (1376).

Afbeelding 2. Uitgaven voor de Steendam in d.g. in de 14de eeuw (n=107).^a

- a. *Rek. Gent 1280-1336*, pp. 191, 223 (1321), 563 (1326), 857 (1332), 925 (1333), 1014 (1335); *Rek. Gent 1336-1349*, I, pp. 99 (1336), 246 (1337), 343 (1338), 456 (1339) II, 337 (1343), 436 (1344), III, 141 (1346), 394 (1348); *Rek. Gent 1351-1364*, 130 (1353), 175 (1354), 218 (1355), 286 (1356), 491 (1360), 534 (1361); *Rek. Gent. 1365-1376*, pp. 25 (1365), 72 (1367), 98 (1368) 118 (1369), 139(1372); *Rek. Gent 1376-1390*, pp. 36 (1376), 388 (1389).

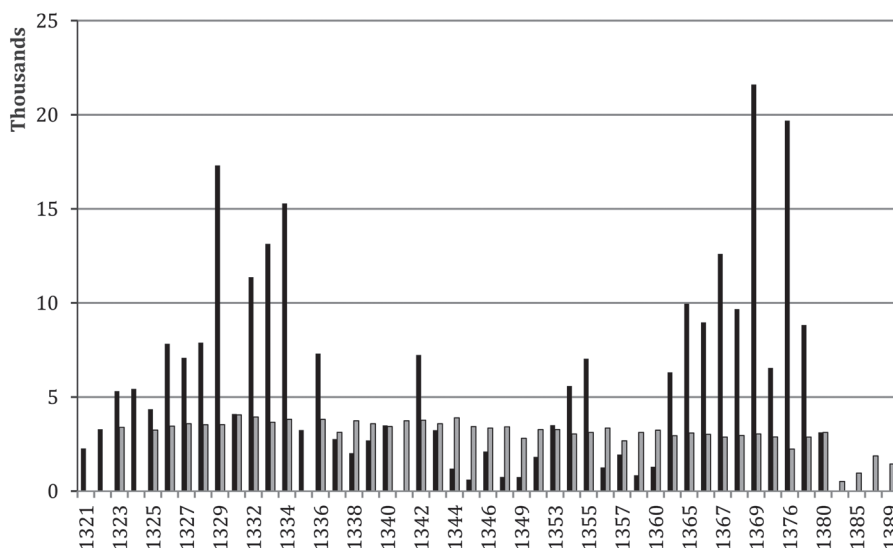
ondergrondse waterpijpen die zowel konden dienen als riolering of om waterwegen onder elkaar door te leiden, een cruciaal instrument in de complexe Gentse waterhuishouding.⁵³

In de stadsrekeningen werden kosten genoteerd voor de aanschaf van de materialen en het transport. Daarnaast noemde men de plaats waar gewerkt was en de lonen voor bestraten, met een vaste prijs per lengtemaat. Een roede (= ca. 3,8 meter) straat met steen plaveien kostte 5,4 groten – wat ongeveer gelijkstond aan twee à drie daglonen.⁵⁴ Soms werd ten slotte ook het type werk gespecificeerd: aanleggen, repareren, ophogen, afgraven, of wegruimen. Al deze korte notities samengenomen zijn niet alleen een rijke bron voor de kennis van straten en andere plaatsnamen, maar bevatten waardevolle details over de organisatie van het infrastructurele werk. Dit betrof een fascinerend schuifspel van materialen. Steeds terugkerende posten zijn er voor het importeren, opslaan en vervoeren van nieuwe stenen, kalk, zand en

⁵³ F. Gelaude, 'De vroege hydrografie van de stad Gent. Een verkennend geomorfologisch onderzoek van het menselijk ingrijpen in de waterhuishouding van het Middeleeuwse Gent (1100-1300)', Proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2018.

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld *Rek. Gent 1336-1349*, III, pp. 260-261 (1342), 436-437 (1344). Over de breedte van de straat staat doorgaans niets aangegeven.

andere opvulling. Daarnaast staan er vele verwijzingen naar stenen (her)gebruiken: bewerken, zoeken, verzamelen, oprapen, zelfs uit de stadswateren opvissen, en sjouwen van werkplaats naar werkplaats. Overzicht behouden over wie wat waar deed was wellicht een van de redenen waarom het noodzakelijk was een degelijke geschreven administratie van het bestraten bij te houden. Het werk werd verdeeld tussen een groep werklieden waarvan vaak alleen de hoofdopzichter werd genoemd, zoals Boudin de kelchiedemaker. Dit suggereert het bestaan van niet overgeleverde aparte rekeningen, waarvan de posten in de algemene jaarlijkse stadsrekeningen wellicht een samenvatting waren.⁵⁵

Afbeelding 3. Uitgaven (in zwart, n=986) voor kelchieden (in d.gr., x1000), en inkomsten (in grijs, n=45) uit de kelchiedeaccijns.

Gemiddeld besteedde de stadsoverheid 6194 d. gr. per jaar aan het bestraten.⁵⁶ Afbeelding 3 laat zien dat er min of meer twee bouwgolven waren. De stad gaf minder uit tijdens politiek onrustige periodes zoals rondom 1345 en tijdens de Gentse Opstand (1379-1385). Rond het midden van de 14de eeuw is er weinig bestratingsactiviteit, maar deze komt langzaam weer op gang na 1360. Net als bij publieke werken lijkt het bestraten voor een deel periodiek onderhoud te beslaan, maar ook

⁵⁵ Een glimp daarvan is terug te vinden in de vroege kladversies. Zie *Rek. Gent 1280-1336*, pp. 190-193, 859, 922-23.

⁵⁶ Over de 44 jaren in de 14de eeuw waarover gegevens beschikbaar zijn kwam het totaal op 727.577 d. gr.

pieken te hebben vanwege grootschalige (nieuw)bouwprojecten. De grootste individuele posten in deze eeuw bestreken de werken rond de Waalbrug en de Mude in 1334 (respectievelijk 5918 en 2085 d. gr.), in 1329 voor 'tZand buten Hoye' (nabij de Lange Violettenstraat) (2593 d. gr.), in 1376 buiten de Posteernepoort (4356 d.gr.) en in 1377 voor de straat en brug achter het Augustijnenklooster (3000 d. gr.).⁵⁷ Wat de variatie in besteding betreft zijn er grote overeenkomsten met de uitgaven voor de algemene publieke werken, dat ook een zeer veranderlijke kostenpost was.⁵⁸ In de 15de eeuw worden de rubrieken in de stadsrekeningen dan ook samengevoegd.⁵⁹ Gemiddeld werkten de kelchiedemakers in de 14de eeuw aan rond de twintig verschillende plaatsen per jaar. Het is opvallend dat er gedurende de periode waarin men veel minder besteedde aan het bestraten er niet op minder plaatsen werd gewerkt, maar op een vergelijkbaar aantal plaatsen kleinere uitgaven worden gedaan.

De gedetailleerdheid van de rekeningen maken een aantal bredere onderzoeksprojecten mogelijk, zoals een digitale ruimtelijke reconstructie. Hoewel die ambitie dit artikel voorbij gaat, is het voor nu in ieder geval duidelijk dat het negatieve stereotype van de ongeplaveide modderpoel als kenmerkend voor de middeleeuwse straatbeeld bepaald niet van toepassing was. Het feit dat we een aantal centrale pleinen zoals de Vrijdagmarkt en de Plaetse in deze periode weinig in de kostenposten voor de bestrating terugvinden is omdat ze waarschijnlijk gedurende de 13de eeuw al volledig bestraat waren. Uit al deze investeringen van stadswegen, en uit de zorg voor publieke hygiëne aangekaart door inwoners zelf (zie beneden), spreekt er een veel positiever beeld dan de conclusies van Jean-Pierre Leguay, die vooral de abominabele staat van de middeleeuwse straat als bron van stank, ziekte en vervuiling benadrukt.⁶⁰

Ondanks deze inspanningen bleef de straat kwetsbaar. Door zware karren met beslagen wielen, intensieve ambachtsactiviteiten van bijvoorbeeld leerlooiers, volers, of beenhouwers, het houden van dieren in en rondom het huis, maar ook door vorst, regen, overstromingen, of juist aanhoudende droogte hadden de wegen het vaak zwaar te verduren. Paarden laten draven met karren was vanwege de potentiële schade aan de wegen daarom uitdrukkelijk niet toegestaan. Zo waarschuwden de Gentse magistraten in 1338 de molenaars niet op hun meelkarren te zitten of hard te rijden.⁶¹ In 1374 volgde een breder verbod om nergens in de stad op straat

⁵⁷ *Rek. Gent 1280-1336*, pp. 723 (1329), 980 (1334); *Rek. Gent 1376-1390*, pp. 36 (1376), 58 (1377).

⁵⁸ Zoals bijvoorbeeld begin 15de eeuw rond de bouw van het Groot Vleeshuis. Boone, *Geld en Macht*, p. 101.

⁵⁹ Daarmee werd ook de administratie van het bestratingswerk minder specifiek en uitgebreid.

⁶⁰ Leguay, *La rue au Moyen Âge*.

⁶¹ De Pauw, *De Voorgeboden*, p. 24 (1338).

te draven met karren en wagens. Drie jaar later werd dit gebod nog eens herhaald, met de op het eerste gezicht ongerelateerde toevoeging dat varkens niet los op straat mochten lopen.⁶² Misschien was het een indicatie dat onaangename botsingen weleens voorkwamen, en in ieder geval kwamen de wroetende neuzen van deze beesten (velen stedelingen hielden een of zelfs meerdere varkens) de kwaliteit van het wegdek ook niet ten goede. De stadsknechten (*stede garsoenen*) werden aangewezen als de officiële ‘inners’ van de boeten op het te hard rijden, maar wellicht dat de *coninc* en zijn gezellen, die waren aangewezen regels over varkens te handhaven, ook mensen op dit soort schadelijk gedrag aanspraken. Diezelfde karren waren bovendien een doorn in het oog omdat ze opstoppingen en files in de straten veroorzaakten, net als ongeoorloofde uitbouwen van huizen of verkeerd geplaatste verkoopstalletjes, of partijen hout die over de straatgoten (tijdelijk) lagen opgeslagen – over dat laatste vaardigden de schepenen een hele reeks geboden uit.

Gent was beslist niet de enige stad met beperkingen op de snelheid en het gebruik van karren; veel lokale autoriteiten vaardigden dergelijke regels uit om de wegen te beschermen. In Dordrecht werd in 1465 bij wet vastgelegd dat niemand mocht rijden met wagens met pinnen in de wielraden, ‘daer sy die straten breken.’⁶³ En in Kampen besloot men tien jaar eerder dat de beul en zijn knechten iedereen die met paard en wagen ongeoorloofd hard door het stadje stormde (afbeelding 4) mocht beboeten – en de inkomsten zelf mocht houden.⁶⁴

Vanuit deze optiek was de gedeeltelijke financiering van het bestraten door een belasting op karren een logische, zelfs elegante oplossing. Elke kar met een vracht van meer dan 5 d. gr. moest 2 miten (=1/12 d.gr) betalen. Dit was een manier om dit kostbare en altijd terugkerende onderdeel van de stedelijke publieke werken te financieren.⁶⁵ Vergeleken met de uitgaven voor bestrating waren de inkomsten uit de kelchieden-accijns veel gelijkmatiger. Gemiddeld kwam er gedurende de 14de eeuw 3127 d. gr. per jaar binnen. Als dezelfde prijs per wagen die eind 15de eeuw werd genoteerd wordt aangehouden, werden er per jaar gemiddeld 37.524 wagens met de kelchidentax belast in de 14de eeuw.⁶⁶ Deze wederkerige verbinding tus-

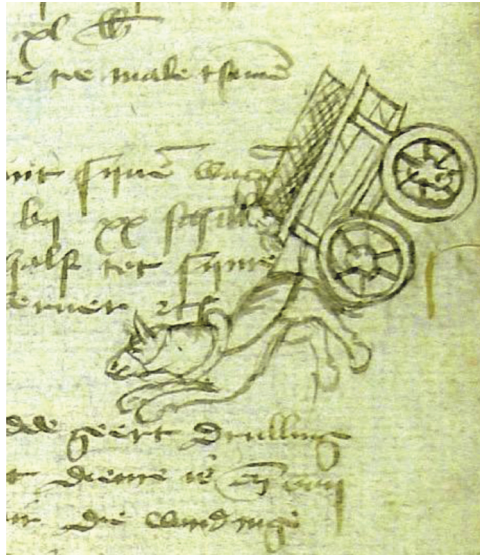
⁶² Idem, pp. 129 (1374), 138 (1375).

⁶³ J.A. Fruin, *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland*, Den Haag, 1882, I, p. 327 (1465).

⁶⁴ Laten voerden de stedelijke autoriteiten aldaar de groepsdruk om zich aan de regels te houden nog een tikje op door alle diegene die overtredingen rapporteerden de helft van de opgelegde boete te beloven. Stadsarchief Kampen, 01 (Oud Archief), 8 ‘Decretum dominorum cum picturis alias Digestum Vetus’ (1454-1473), fols. 18r (1455), 31r (1458).

⁶⁵ SAG, reeks 145, nr. 1, fols 6v-7r. Geciteerd in Boone, *Geld en Macht*, 173.

⁶⁶ Ryckbosch berekende dat in de 15de eeuw gemiddeld 32.280 wagens per jaar betaalden. W. Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinancien op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)*, Gent, 2007, p. 221.

Afbeelding 4. Illustratie van een verbod om met karren te draven. Stadsarchief Kampen, 'Digestum Vetus', fol. 18r (1455) foto auteur.

sen gebruiker en investeerder paste in de middeleeuwse logica van het algemeen belang: men droeg bij om er, als deel van de gemeenschap, profijt van te hebben. Deze (extra) kas voor de kelchieden betrok zo ook kooplieden en vervoerders van buiten de stad bij de stedelijke infrastructurele werken, een groep die niet als bewoners bijdroegen aan een bepaald stuk straat.

Als de inkomsten en de uitgaven tegen elkaar worden afgezet (afbeelding 3), dan wordt meteen duidelijk dat de stadsoverheid vaak veel meer uitgaf aan de infrastructuur dan via het verpachten van de kelchiedenaccijns binnenkwam. Gemiddeld waren de uitgaven bijna twee keer zo hoog, en gedurende de jaren met bouwpieken gaf men zelfs drie keer zoveel uit.⁶⁷ Dit werd enigszins gecompenseerd met de beperkte uitgaven in de periode tussen 1337 en 1360, waarin er gemiddeld maar 2636 d. gr. werd uitgegeven maar de inkomsten wel stabiel bleven. Overigens werd in deze jaren ook voor de algemene publieke werken veel minder uitgegeven.⁶⁸ Samenvattend geeft het spenderen boven de inkomsten uit de kelchiedenaccijns aan dat er aanvullende manieren waren om de infrastructurele werken te financieren, maar ook dat er aanzienlijk belang werd gehecht aan dergelijk werk aan de publieke ruimte.

⁶⁷ Namelijk: 6194 d. gr. per jaar ten opzichte van 3127 d. gr. per jaar.

⁶⁸ Boone, 'Openbare diensten', pp. 110-14. Het is niet helemaal duidelijk of de kelsiedenrubriek in de berekeningen is meegenomen.

Zoals de data-analyses van Marc Boone en Wouter Ryckbosch laten zien, zat er in de 15de eeuw meer variatie in de inkomsten van de kelchieden, die bovendien niet verder kwamen dan een gemiddelde van 2690 d. gr. Na 1400 wordt ze langzaam opgebouwd, om tussen de jaren 1450 en 1470 (dus na de Vrede van Gavere) weer iets terug te vallen. De economische crises en politieke onrust vanaf 1489 zette vervolgens een serieuzere daling in. Redenen voor het terugvallen kunnen worden gezocht in een combinatie van mortaliteitscrises, economische laagconjunctuur, en politieke conflicten. Door dit laatste kwam ook praktisch de veiligheid van de toegangswegen in het geding.⁶⁹ Er was dus wellicht meer en stabielere wagenverkeer in de 14de eeuw. Echter, in het midden van de 14de eeuw is wat betreft de investeringen in kelchieden wel een serieuze terugval te zien, hoewel deze minder geldt voor de kelchiedeninkomsten. Naast politieke onrust hebben de pestepidemieën van 1348-50 en 1361 mogelijk hier een invloed gehad.

In bredere zin bevestigden de investeringen in infrastructuur, en de handhaving van de vele regels over het gebruik ervan, de zorg voor openbare hygiëne. Er wordt vaak beweerd dat bemoeienis hiermee pas in reactie op de terugkerende pestepidemieën gestalte krijgt. Het hierboven besproken bewijs dateert echter al van ver voor de komst van de Zwarte Dood in het midden van de 14de eeuw.⁷⁰ Pestepidemieën kwamen ook in Gent vanaf dat moment bijna elk decennium terug en hadden weliswaar invloed, zowel als een motief om in te grijpen en misschien ook wel, zoals de gegevens hier suggereren, als momenten van crisis die openbare hygiëne ondermijnden. Maar zij vormden niet het beginpunt van de zorg voor de materiele omgeving. In plaats van *ad hoc* reacties ging het dus om een veel permanenter onderdeel van het stedelijk bestuur. En we hoeven al helemaal niet te wachten tot de ontdekking van de bacterie en de komst van de democratische nationale overheid voor een serieus preventief gezondheidsbeleid en stadsreiniging. Ook laatmiddeleeuwse autoriteiten beschouwden de bevordering van openbare hygiëne als belangrijk voor het voortbestaan van hun gemeenschappen en de functionaliteit van een goede stad.

Wegenwerken verdeeld

De complexe organisatie en hoge kosten waren wellicht belangrijke redenen om de uitgaven voor het bestraten zo precies te administreren. Maar er kan nog een andere aan worden toegevoegd, namelijk dat ook andere sociale groepen en individuen deelden in de lasten en initiatieven namen. Zoals Marc Boone opmerkt in

⁶⁹ Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, pp. 220-23; Boone, *Geld en macht*, pp. 173-74.

⁷⁰ Geltner, *Roads to Health*; C. Weeda en C. Rawcliffe (red.), *Policing the Urban Environment in premodern Europe*, Amsterdam, 2019.

Geld en macht had Gent een relatieve onderbesteding in nutsvoorzieningen en publieke werken vergeleken met Brugge en Damme, die vergelijkbare investeringen deden maar een kleiner oppervlakte en inwonertal hadden. Deze onderbesteding in Gent werd gecompenseerd door ‘directe belanghebbenden financieel aan bepaalde openbare werken te laten participeren.’⁷¹

Als ook andere partijen bijdroegen aan het bestraten, werden de grenzen van waar tot waar door de stadsoverheid werd betaald ook om die reden belangrijk. Van deze afspraken over verdelingen van kosten van bestratingen zijn sporadisch verwijzingen terug te vinden in de stadsrekeningen.⁷² Ten eerste bestaan er een aantal voorbeelden van het delen in de bestratingkosten met religieuze instituties en hospitalen. Bijvoorbeeld, de 254 meter straat die in 1323 werd aangelegd tussen het huis ‘van de heer Jan Volre’ tot aan het einde van de muur ‘vanden Gasthuse’, kostte in totaal 360 d. gr. Twee-derde hiervan werd betaald door het gasthuis.⁷³ In 1345 en het daarop volgende jaar werden vergelijkbare afspraken gemaakt over de werkzaamheden van Boudin de kelchiedermaker rondom een van de belangrijkste hospitalen van middeleeuws Gent, het Bijloke, onder andere in de Stoppelstraat (weer betrof het honderden meters bestrating).⁷⁴ Lastiger te interpreteren zijn referenties aan het lenen van geld, zoals gebeurde voor het bestraten achter het Augustijnenklooster in de richting van de Brielewaerd in 1355.⁷⁵

Bovendien werden burenen al zeer vroeg genoemd als collectieven die bijdroegen aan het bestraten rondom hun huizen. In 1334 bijvoorbeeld sleepten Boudin en zijn werklui stenen (*grees*) naar de drie straten rondom Sanderswalle en ‘bi Couts woninghe’. Daarbij werd genoteerd dat zowel voor het plaveien als het transport de ‘gheburen’ schuldig waren een derde van de kosten te betalen.⁷⁶ En in 1344 maakte Boudin een nieuwe straat in de buurt van de Paeldincstraat, waarbij zowel de stad

⁷¹ Boone, *Geld en macht*, p. 108.

⁷² Het blijft helaas onduidelijk of de geschreven notities uitzonderlijk zijn omdat dergelijke overeenkomsten gewoonlijk mondeling gemaakt werden, of dat de verdeling vaak op een andere manier werd besloten.

⁷³ Bijvoorbeeld in 1322-23: ‘Van 67,5 roeden wercs van vor ser Jans Volres tote an dende vanden Gasthuse mure, 60 lb. Hieraf sal men slaen 40 lb van dien van gasthuse, die zij dertoe gaven.’ *Rek. Gent 1280-1336*, p. 317 (1322).

⁷⁴ Ook hier kwam slechts een derde van de uitgaven voor de rekening van de stad. ‘Item van der werke dat hij [Boudine] wrochte bi der Biloken, vander stede derdendele.’ *Rek. Gent 1336-1349, II*, p. 538 (1345); Zie ook *Rek. Gent 1336-1349, III*, pp. 141-142 (1346).

⁷⁵ ‘Item neffens den Augustinen ten Brieleward, geleend 8 lb., item 24 lb., item 24 lb.’ *Rek. Gent 1351-1364*, p. 219 (1355). Een vergelijkbaar voorbeeld was de som van 240 d. gr. geleend aan een groep werklieden die in 1356 voor de opvulling van een stuk land waar straatstenen uit waren gehaald voor de dam buiten de Waalpoort, na een overstroming. *Ibidem*, p. 286 (1356).

⁷⁶ ‘Item meester Boidine van 60 roeden wercs, die hi wrochte bi ser Sanders Walle was ende bi Couts wonin ghen, 54 lb. Item vander vullingen daer, item van grese toe voerne opt selve werc, 7 lb. [...] Ende hieraf sijn de ghebure schuldech een derdendeel ende die ghelike vanden greese, datter toe ginc.’ *Rek. Gent 1280-1336*, p. 924 (1334).

als ‘de huizen’ die ervan profiteerden een deel betaalden.⁷⁷ Ten slotte staat in de stadsrekening van 1334-35 de curieuze vermelding dat de schepenen de vollers van de wijk bij Sint Pieters 240 d. gr. hadden gegeven om te helpen bij het kelchieden, welk geld zou worden gebruikt om twee straten te repareren, waar zij ‘ghingen in vresen van haren live.’⁷⁸ Het blijft onduidelijk of het hier nu een straat betrof die levensgevaarlijk was, of dat het een verwijzing was naar de openlijk vijandige politieke verhoudingen tussen de vollers en de wevers – de straat en vooral de grote pleinen waren immers ook vaak het strijdtoneel voor politieke expressie. In ieder geval is het duidelijk dat de schepenen hier een bedrag doneerden om verbeteringen aan te brengen die zij zagen als in dienst van hun eigen en gemeenschappelijke belangen.

Een preciezere reconstructie zou hier wellicht uitkomst bieden, maar de hypothese hier is dat, meer dan een tegenstelling tussen centrum en periferie, de stadsbestuurders zich wat betreft regulering en investeringen in het bestraten richtten op de wegen die het publieke belang dienden: rondom publieke gebouwen, markten, poorten, kades (zoals bij de watermolen en de takelkraan), als toegang tot economisch politieke belangrijke plekken, als doorgang in geval van nood (brand, conflicten). Aan de andere kant sloten zij wellicht waar mogelijk overeenkomsten met lokale bewoners.

Buren in actie: De steeg bij het Geraard de Duivelsteen

Naast de korte vermeldingen in de stadsrekeningen bieden overgeleverde petities van inwoners en juridische conflicten tussen buren een venster op de contributies en motivaties vanuit het perspectief van de buurtbewoners zelf. Een kwestie in 1378 rondom het gebruik een specifieke steeg naast het welbekende Geraard de Dievelsteen heeft veel typische elementen van dergelijke zaken in zich, en vormt daarmee een goed vertrekpunt. De groep bewoners werd in de registers van de schepenen zeer precies omschreven als de buren van ‘de steeg in de Nederscheldestraat, die loopt van het huis van Jan Massemine naar het Geraard de Duivelsteen.’⁷⁹ Het beeldende verslag van de rechtszitting van de schepenen van de Keure, opgetekend in de doorgaans vrij zakelijke registers, verraad iets van de verve waarmee de buren

⁷⁷ ‘Item van der nieuwe straten die [Boudine de kelchiemakere] maecte in de Paeldinckstrate daer de stede af galt haer deel de herve, ende de huse daer deel, quam der stede te gheldene 22 s. gr.’ *Rek. Gent 1336-1349*, p. 437 (1344)

⁷⁸ ‘Item ghaven dontfangers den volres vanden wike bi Onser Vrouwe Sente Pieters tulpen den kelchieden, die sij betren daden in twee straten, daer sij ghingen in vresen van haren live, 40 lb.’ *Rek. Gent 1280-1336*, p. 980 (1334).

⁷⁹ SAG, 301, nr. 7, fol. 45v (1378).

gezamenlijk, als een collectief, hun zaak hadden bepleit. De buurtbewoners beklagden zich in zorgvuldig gekozen woorden over het illegaal dumpen van allerlei vuiligheid in de steeg waaraan zij woonden. De rommel had zich niet alleen sterk opgehoopt, maar werd bovendien nog dagelijks aangevuld, 'bij daghe ende bij nachte, twelke de ghebuuren niet beletten en consten in gheenre manieren.' Door deze vuile opstopping was het voor niemand nog mogelijk er behoorlijk door heen te komen, dus ook niet in geval van nood (*noede*) 'waert van brande of andersins.'⁸⁰ Met andere woorden, door het slechte gebruik had de steeg zijn functie verloren, en daarmee kwam ook de veiligheid en het welzijn van de inwoners in het geding.

De schepenen gaven gehoor aan de klacht, en besloten dat de rommel uit de steeg moest worden geruimd. Dit was wellicht na officiële gemeentelijke inspectie door de zogenaamde erfscheiders, die eigenlijk standaard in dit soort zaken tussen buurtgenoten optraden als experts en hun bevindingen aan de schepenen rapporteerden.⁸¹ Maar ook de stadsboden, -knechten, of de politiebrigade onder leiding van de *coninc* zouden misschien al eens hoofdschuddend zijn langsgelopen tijdens een van hun rondes door de stad. Sterker nog, misschien hadden de laatsten een boete uitgeschreven of een formele aanklacht opgesteld. Dit lijkt impliciet te worden aangegeven door de toevoeging dat het dumpen niet door de bewoners zelf gebeurde maar dat dit clandestien werd gedaan door niet nader geïdentificeerde, sociale anderen. Het was daarom niet de eigen nalatigheid van de buurtbewoners tegenover hun (gedeelde) leefomgeving en de weg die daar door heen liep die deze slechte situatie had veroorzaakt.

Het opruimen was dan ook niet de enige stap die werd gezet om een herhaling van zetten in de toekomst te voorkomen. De steeg zou worden afgesloten vanaf de Nederscheldestraat, en 'alle de ghebuure' die het wilden konden een sleutel krijgen, op voorwaarde dat niemand het hek of de poort van binnenuit op slot zou doen. De afsluiting met een poort bevestigde de status van deze straat als gedeeld tussen een kleinere groep, maar het was niet ongebruikelijk dat de stedelijke ambtenaren ook een sleutel kregen.⁸² Het stuk eindigt met een wat complexe notitie over privi-

⁸⁰ 'Ten neerensten versoecken vanden ghebuiren dewelke ghemeenlike claeghden dat zij metter voirs. steghe van gane van stane ende van keerne te wat noede sijs te doen hadden waert van brande of andersiins in enigher manieren daer mede niet gheheen en consten mids der grooter vullicheden diere so diepe in lach.' SAG, 301, nr. 7, fol. 45v (1378).

⁸¹ Dit ambtelijk duo (vaak een timmerman en een metselaar), beschikten over alle benodigde kennis om een oordeel te vellen, zowel over bouwen en allerlei constructies rondom huis als omtrent stedelijke regulering en juridische begrenzingen. Baillieul en Duhameeuw, *Een stad in opbouw*, pp. 181-82. Bij conflicten tussen burens genoteerd in de Jaarregisters van de Keure (zie beneden) werd vaak expliciet vermeld dat de erfscheiders een inspectie hadden gedaan.

⁸² SAG, Reeks 301, nr. 7, fol. 45v (1378). Zie bijvoorbeeld een zaak over een steeg waar de nachtwakers door moesten in Deventer, waarvoor ze een sleutel van de poort hadden: Stadsarchief Deventer, ID 0722, Clagheboek, 5a (1423-1439), p. 327.

leges. Niemand had meer rechten (*vrihede*) dan een ander om de steeg te gebruiken voor het verplaatsen (en de tijdelijke opslag) van goederen, buiten het deel wat de stad toebehoorde en buiten de erven in hun privébezit, zoals dat verdeeld was geweest 'toten daghe van heden.'⁸³ Kortom, de aanspraken op steeg waren verdeeld over verschillende bezitters, waarvan de stad er een was.

Het laatste is illustratief voor de complexiteit van het toepassen van de tweedeling tussen publiek en private sferen op de middeleeuwse stedelijke ruimte, zoals hierboven besproken. De steeg was hier inzet van een conflict tussen buren waarbij de stadsoverheid als scheidsrechter optrad. Tegelijkertijd werd het publiek belang in de rechtszaal in herinnering geroepen. Er waren dus wel degelijk publieke aspecten aan deze burenszaak. Daarnaast werd er ook rondom het Geraard den Duivelsteen herhaaldelijk bestraat in deze periode.⁸⁴ Kortom, een gemeenschap van buren kon verschillende vormen van zeggenschap aannemen of toebedeeld krijgen in het beschermen en verbeteren van praktische aspecten van het gemeenschappelijk belang. In retorische referentie naar de noodzaak van een goede straat werd de connectie expliciet gemaakt die boven al ter sprake kwam, namelijk tussen straatreiniging, (brand)veiligheid en economische functies; allen vallend onder de noemer *ghemeen oirbair*. Diezelfde motieven vormden ook de basis voor de investeringen in het kelchieden.⁸⁵

Materieel onderhoud en politieke organisatie

Veel van de lokale infrastructuur, inclusief constructies voor afwatering en afvalverwerking, verbond buren zowel in sociaal-politieke als meer letterlijk in materiele zin met elkaar. Deze verbinding met naaste bewoners was cruciaal om huishoudens en werkplaatsen te beschermen: zowel in economisch opzicht, qua wooncomfort, maar ook voor de hygiëne en gezondheid van middeleeuwse Gentenaren. We zien dergelijke verbindingen vooral als het mis gaat en buren naar de autoriteiten stappen, in dit geval de schepenbank, om conflicten te beslechten en overeenkomsten

⁸³ 'Ende niemen gheene vrijhede anders daer an en daer in te hebben noch deen meerre vriheden dan dander dan vry blivende der stede toebehorende ende hare herver gehelic dat es ende gheweest heeft toten daghe van heden.' SAG, Reeks 301, nr. 7, fol. 45v (1378).

⁸⁴ Zoals in 1327 meer dan 282 d. gr. voor de het bestraten rond dit bekende Steen en de twee straten daaromheen, tot aan het koor van de Sint Janskerk. In 1335 waren het steiger en *conduut* bij het Duivelsteen voor onderhoud aan de buurt, terwijl in 1358 juist stenen die daar opgeslagen of ongebruikt lagen weer elders, werden ingezet. En tien jaar voordat de burenkwestie speelde noteerde de stadsclerken nog uitgaven van 68 d. gr. voor het bestraten 'voer ser Gheeraerd sDievalsteen.'. *Rek. Gent 1351-1364*, p. 408 (1358). *Rek. Gent 1280-1336*, pp. 613 (1327), 925 (1333), 1014 (1335); *Rek. Gent 1351-1364*, pp. 130 (1353), 408 (1358), *Rek. Gent 1365-1376*, p. 119. (1369).

⁸⁵ J. Decavele, *Gebuurteleven en dekenijen te Gent 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992, pp. 17-25; Boone, *Geld en macht*, p. 22.

formeel vast te leggen. De twee schepenbanken, van Keure en Gedele, wisten in de 14de eeuw notariële functies naar zich toe te trekken, en beide legden uitgebreide documentatie aan van de financiële transacties en conflicten die voor de rechtbank passeerden. Voor dit onderzoek bevatten de Jaarregisters van de Keure de meest relevante verwijzingen, al zijn zij nog steeds sporadisch tussen de vele verhandelingen van vastgoed en bezit (zie de inleiding van dit artikel).⁸⁶ Dat zij maar heel af en toe voorkwamen is niet zo verwonderlijk, aangezien formele juridische stappen waarschijnlijk een laatste redmiddel waren en de meeste van dit soort conflicten onderling werden opgelost of door de 'vinders' van de parochies.⁸⁷

Dergelijke overeenkomsten bieden vanuit een ander perspectief bewijs dat meerdere groepen verantwoordelijkheid tot het verbeteren van de infrastructuur op zich namen. Niet alleen werden de kosten verdeeld, maar ook het initiatief tot actie kwam beslist niet alleen vanuit de centrale autoriteiten. De schriftelijke afspraken gemaakt tussen de stad met de burenen in de Wellinstraat en Hoolstraat uit een iets latere periode (1445), bieden een uitzonderlijk inzicht in deze dynamieken, die wellicht veel vaker voorkwamen maar niet tot 'rechtszaken' leidden. Deze twee groepen bewoners gaven te kennen dat er grote urgentie was om de straat te repareren en opnieuw te *kelchieden*. Op dit moment kon niemand er goed door, en als dat zo bleef in de winter zou men bovendien vast en zeker, 'moeten waden door het water dat er in zou komen te staan.' De burenen van beide straten gaven aan dat zij bereid waren in de kosten te delen, omdat zij allemaal dagelijks 'daer duer passerende ende lyden moeten ter kerken, ter watere ende eldere.'⁸⁸

Net als bij de zaak rondom het Geraard de Duivelsteen gaven de schepenen gehoor aan het verzoek: de straat zou worden gerepareerd, inderdaad, zoals de burenen zelf al als aanzet gaven, op voorwaarde dat de lokale inwoners allen bij zouden dragen, 'elc redelic ende tamelic nae zynen staet.'⁸⁹ In zekere zin was deze schriftelijke vastlegging en toezegging van de schepenbank het eindpunt van uitgebreide onderhandelingen, niet alleen tussen inwoners en centrale overheid, maar daaraan voorafgaand tussen de twee groepen burenen, en binnen de groepen zelf. In dit soort praktische initiatieven ten behoeve van de materiele omgeving schuldde daarom een grote potentie wat betreft lokale gemeenschapsformatie. De toevoeging in de bron dat elke bewoner naar zijn *staet* zou bijdragen suggereert bovendien dat de diversi-

⁸⁶ Deze registers groeiden uit tot grote volumes, met vele honderden, soms duizenden gedocumenteerde transacties per jaar. Zie voor de selectie noot 16.

⁸⁷ Haemers en Ryckbosch, 'A Targeted Public', pp. 210-14.

⁸⁸ SAG, 301, nr. 38, fol. 53r (15 november 1445).

⁸⁹ 'Ende ordonneerde dat de voirs. Wellinstrate maken ende repareren soude wel ende duechdelic ende dat inde coste van die ghelde ende contribuieren zullen de ghebuere ende insetene vanden voir Wellinstrate ende Hoolstrate elc redelic ende tamelic nae zynen staet.' SAG, 301, nr. 38, fol. 53r (15 november 1445).

teit van de betrokkenen in acht werd genomen. In dezelfde buurt of straat konden immers mensen van zeer verschillende sociaaleconomisch statuut wonen.⁹⁰ Aan dergelijke financiële verdelingen zullen eveneens de nodige discussies vooraf zijn gegaan. Dat werkte niet alleen verbindend in een groepsvormingsproces, maar bood ook ruimte voor eigen autoriteit binnen zulke groepen burens en de ruimtes die zij bewoonden.

De burens van de Wellincstraat wilden wellicht ook niet hetzelfde lot treffen als de inwoners van een straat verderop, die in de late Middeleeuwen de tekenende naam Vuilsteeg had (tegenwoordig de Schouwvegerstraat). In 1369 hadden namelijk de ‘goede lieden van de Poortakker’, die op de hoek van deze straat woonden, uitgebreid geklaagd over de grote stank en het ongemak dat zij dagelijks te verduren hadden vanwege de ‘mulle, messe ende vuullichen’ die bij hun muren door burens werden achtergelaten.⁹¹ Gezien het gebruik van fecaliën van zowel mensen als dieren voor de bemesting van akkerland was dit stinkende goed van enige waarde, en werd er naar alle waarschijnlijkheid volop in gehandeld.⁹² Daarmee waren tijdelijke opslagplekken nodig, onder andere voor degenen die niet over bedekte containers zoals beerputten beschikten. De burens bevestigden dan ook dat aan het einde van de Vuilsteeg, richting de Torenpoot, men al sinds jaar en dag (*houden tiden*) mest en afval deponeerde.⁹³ De klacht hier was dan ook dat vuilhoopen steeds verder naar de bewoners in kwestie toe werden verplaatst. Naast economische en praktische belangen, en het comfort van stankvrij wonen, kon een ernstig vervuilde straat of andere vormen van stankoverlast ook de reputatie van een huishouden, straat of buurt schaden. Associaties met vuil en stank, vooral menselijke en dierlijke fecaliën, ondermijnde sociale status, en stonden in verband met zondigheid en morele corruptie.⁹⁴ Het onderhoud van infrastructuur en hygiënische faciliteiten was daarmee een klus met een grotere betekenis dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. De sociale harmonie en een schone, ordelijke omge-

⁹⁰ Boone, Dumon, en Reusens, *Immobilienmarkt*; L. Derycke, *De Sint-Michielswijk in Gent (1480-1520): een sociaal-topografische reconstructie*, Gent, 1999.

⁹¹ ‘Vanden goeden lieden van Poortakker die hem doleirden ende beclaechden vanden groeten stancke ende vuullichen die zij daghelix hadde vanden mulle, messe ende vuullichen, dat de ghebuure bringhen van tide te tide vor haren muer, daer men noint mes, vuulliche, noch mul plach te bringhene.’ Geciteerd in Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis*, 83.

⁹² De stad ordonneerde in 1338 dat de beerstekers, die de putten leeghaalden, niet de inhoud in de rivieren mochten morsen. De Pauw, *De Voorgeboden*, p. 25. Zie over beerputten en fecaliën R. van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, Leiden, 2015.

⁹³ ‘Thenden ander Vuullersteghe ter Turreporten waert plach men van houden tiden dmul, mes ende vuulliche te leghene.’ Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis*, p. 83.

⁹⁴ M. Bayless, *Sin and Filth in Medieval Culture: The Devil in The Latrine*, New York, 2012; A.P. Coudert, ‘Sewers, Cesspools, and Privies: Waste as Reality and Metaphor in Pre Modern European Cities’, in A. Clasen (ed.), *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age*, Berlin, New York, 2009, pp. 713-34.

ving gingen hand in hand – net als het tegenovergestelde; frictie, conflict, immoreel en onverantwoordelijk gedrag en vervuiling.

Buren voor gebuurten

Deze overeenkomsten en conflicten rondom infrastructuur kunnen in verband worden gebracht met debatten over buurtleven en ontwikkelingen in de politieke stedelijke organisatie. Termen als buurschap, burenen, buurt of wijk konden een veelheid aan betekenissen hebben in een laatmiddeleeuwse context. Een eerste belangrijk onderscheid dat kan worden gemaakt is tussen de indelingen die zijn ingesteld door lokale autoriteiten, zowel wereldlijke als religieuze, in wijk en/of parochie enerzijds, en anderzijds de gemeenschappen die werden gevormd door de initiatieven buurtgenoten zelf. Voor een grote middeleeuwse stad had Gent relatief weinig kerken en parochies, wat niet ongebruikelijk was in de Nederlanden.⁹⁵ De vier parochies, waarvan twee waren onderverdeeld, vormden hier ook de basis van de stedelijke politiek-administratieve structuur. Voor militaire doeleinden was de stad opgedeeld in zogenaamde koningstavelrijen.⁹⁶ Dergelijke opdelingen in wijken of stadsdelen waren in veel steden te vinden. Leiden had bijvoorbeeld tussen de rond de zestien 'bonnen', in Den Bosch noemde men een vergelijkbare wijkverdeling de 'blokken', en Deventer was verdeeld rondom zes straten, met elk twee vertegenwoordigende schepenen. De Brusselse stadsbestuurders installeerden in het midden van de 15de eeuw een officiële indeling in wijken, die wellicht verband hield met de al bestaande zorg voor waterputten.⁹⁷ Vaak lagen de taken voor onderhoud, stadsreiniging en (brand)veiligheid bij zulke entiteiten, onder leiding van wijkmeesters of burgemeesters.⁹⁸

Naast deze overkoepelende structuren, kwamen meer 'bottom-up'-georganiseerde gebuurten voor in zowel de Noordelijke als Zuidelijke Lage Landen. De *geburen* rondom het Geraard de Duivelsteen en de Wellinc- en Hoolstraten lijken een voorbeeld van de laatste categorie. Vooral de sociaal-culturele aspecten en terugkerende rituelen van deze lokale stedelijke gemeenschappen zijn bestudeerd. In

⁹⁵ Een groot verschil met het aantal parochies in Italiaanse steden. Zie bijvoorbeeld J. Henderson, 'The Parish and the Poor in Florence at the Time of the Black Death: The Case of S. Frediano', *Continuity and Change*, 3 (1988) pp. 247-72; C. Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago, 1985.

⁹⁶ De wevers hadden daarnaast een eigen organisatie die hier enigszins parallel aan liep. Elke parochie had vier *vinders*: die rechtspraken over lokale conflicten. Er was geen scherpe grens tussen de parochies vastgelegd. Boone, 'Openbare diensten'; Decavele, *Gebuurteleven*, pp. 11-16.

⁹⁷ Vannieuwenhuyze, 'Brussel,' p. 123-129.

⁹⁸ Smit, *Leiden met een luchtje*, pp. 17-41; J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur: een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*, Hilversum, 2004; B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629*, Assen, 1986.

een aantal steden in deze regio gingen de gebuurten een rol op zich nemen die vergelijkbaar was met die van broederschappen en ambachtsgilden, met liefdadigheidsinitiatieven, uitgebreide jaarlijkse maaltijden en verplichte aanwezigheid bij begrafenissen of huwelijken. Misschien wedijverden de buurten ook met deze groeperingen wat betreft de ‘alliantie’ en toewijding van hun leden.⁹⁹

De zichtbaarheid van collectieven van buurtgenoten in archiefbronnen verschilde per stad en werd beïnvloed door de houding van de stadsoverheid tegenover zulke groepen. Als ze geen bedreiging maar ook geen direct politiek nut hadden, werden ze wellicht grotendeels genegeerd, of althans was er weinig reden voor stadsbestuurders om hun reilen en zijlen op schrift te stellen. Maar in Gent en enkele andere steden zag de stadsmagistraat kennelijk wel degelijk potentie in de gebuurten, en werden ze vanaf eind 16de eeuw meer geïncorporeerd in de politieke organisatie van de stad. De Gentse gebuurten kregen daarbij ook formele competenties op het gebied van allerlei lokale nutsvoorzieningen: straatonderhoud en reiniging, maar ook brandveiligheid – vaak nog meer dan in Hollandse steden. Daarmee werden ze, in de woorden van Johan Decavele, ‘een half-officiële maar onmisbare stadsdienst.’¹⁰⁰ Bijvoorbeeld, in de statuten uit 1559 en 1584 van het gebuurte in de Lange Steenstraat was opgenomen dat de deken zorg droeg voor de ‘saken van cleender importancien, als van te ruimen de rivieren, zuvering van straten, bevryden van luchte, ende dyrgelycke.’¹⁰¹ Vooral de notie van het bevrijden van lucht is hier interessant, omdat zij een directe link met zorg voor collectieve gezondheid biedt. Stank en bedompte lucht waren vormen van bederf en gevaarlijk voor degenen die het inademden. Goede, frisse lucht was daarom essentieel in een gezonde woonomgeving, en onderdeel van de gezamenlijke buurtzorg. Bovendien laten dergelijke statuten zien dat ook de gebuurten zelf zich formeler gingen organiseren, inclusief documenten over lidmaatschap en een structuur met roulerende

⁹⁹ Er is met name veel bekend over vroegmodern Holland, en ook over de Gentse gebuurten zijn meerdere bijdragen verschenen. K. Walle, *Buurthouden: de geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)*, Leiden, 2005; M. van der Burg et al., ‘Introduction. The Rise of Public Facilities in the Lower Countries, 1400-1800’, in M. van der Heijden et al., (ed.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries*, 2009, pp. 9-11; H. Soly en C. Lis, ‘Beter een goede buur dan een verre vriend: buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het Ancien Régime’, in B. de Vries, et al. (red.), *De Kracht der Zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam, 1992, pp. 81-107; L. Bogaers, ‘Geleund over de onderdeur: doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de 17de eeuw.’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), pp. 336-63. Zie ook M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, Leuven, 1995, pp. 407-15; M. Carlier ‘Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden, magen en burenen in een middeleeuwse stad.’ In idem, (red.) *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*, Leuven, 1997, pp. 71-93; P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland’, *Holland*, 17 (1985), pp. 69-108.

¹⁰⁰ Deculaer, ‘Implicaties van de straat’, 124-25; Decavele, *Gebuurteleven*, p. 25.

¹⁰¹ SAG, 128, nr. 146, Lange Steenstraat, Statuten van 1559 en 1584 (ongenummerde folia).

leiders (*dekenen*). Daarbij werden deze groepen deel van de overlappende of doorlopende identiteiten die de meeste Gentenaren hadden: parochie, gilde, broederschap, en met de buurtgenoten hun woon- en werkplaats. In de praktijk liepen de dichotomieën tussen publiek en privaat, en tussen religieus en wereldlijk, dus veel meer door elkaar.

Samenvattend lijkt er een wisselwerking te bestaan tussen van bovenaf gestimuleerde formalisering en eigen initiatieven van buurtgenoten om hun autoriteit en zeggenschap te beschermen.¹⁰² Door formalisering werd de zichtbaarheid van activiteiten van buurtbewoners in de vroegmoderne tijd in sommige steden enorm vergroot. Historici hebben dan ook de hoogtijdagen van de gebuurten in deze latere periode geplaatst. Echter, deze wisselwerking was gebaseerd op veel langer bestaande praktijken. Hoewel de transformatie duidelijk is, heeft deze historiografische focus daarom twee belangrijke bezwaren. Als de formele status van gebuurten minder centraal wordt gesteld en een bredere of lossere definitie van buerschap wordt aangehouden, komen veel meer en veel oudere connecties tussen buurtbewoners voor het voetlicht. Formeel erkend of niet, in bronnen uit de 14de eeuw en 15de eeuw vinden we verwijzingen naar burens als kleine lokale collectieven met een eigen identiteit. Dat het begrip *ghebuieren* in de Jaarregisters werd gebruikt, is op zichzelf al een vorm van erkenning, zoals ook opgemerkt door Decavele, Decaer en Vervaeke, allen op zoek naar de voorlopers van de gebuurten. Ten tweede was de gedeelde zorg voor de materiele omgeving, met name infrastructuur, een belangrijk onderdeel van de taken en plichten van buurtcollectiviteit, zeker ook al in de middeleeuwse periode, hoewel zij nog niet zo geformaliseerd was. Kortom, in plaats van alleen beschouwd te worden als een vroege voorloper van een vroegmodern sociaal fenomeen passen de buurtgemeenschappen in een netwerk van sociale connecties en interacties rondom gemeenschappelijke ruimtes en infrastructuur, en verhouden zij zich tot de stedelijke regels en investeringen. Sterker nog, wellicht dat juist deze praktische materiele verantwoordelijkheden een grond vormden voor latere, meer sociaal-culturele, verbintenissen tussen burens. Het restant van dit artikel zal deze stelling verder onderbouwen met een aantal voorbeelden van buren- en gebuurtegeschillen uit de jaarregisters van de Keure, met als meest kleinschalige verbinding die tussen twee burens onderling.¹⁰³ Deze zaken gaan vooral over drie inmiddels bekende thema's: afwatering, brandbestrijding, en hygiëne.

¹⁰² Zo spreekt een overeenkomst in 1464 van een deken van het gebuurte van de Ketelpoort. Decavele, *Gebuurtelevens*, pp. 17-25.

¹⁰³ Decavele, *Gebuurtelevens*, pp. 17-25; Boone, *Geld en macht*, p. 22.

Tussen water en vuur: burenconflicten

Ten eerste maakten middeleeuwse Gentenaren regelmatig ruzie over de aanleg en het onderhoud van constructies voor afwatering, waaruit de gedeelde verantwoordelijkheid en constructie van nutsvoorzieningen rondom het huis duidelijk is af te leiden. Neem bijvoorbeeld een reeks overeenkomsten omtrent huizen in de Hoogpoort. Tot tweemaal toe, in april en juni 1406, probeerde Willem Sersymoens, eigenaar van het huis van Heer Joris Haec in de Hoogpoort, zijn buurman Jan van Elversele, in bezit van het daarnaast gelegen huis De Zwane, zover te krijgen om mee te betalen aan de nieuwe muur en afwatering die hij wilde maken op de grens tussen hun eigendommen. Maar Jan was alleen verplicht bij te dragen als hij ook zelf van het nieuwe waternetwerk gebruik zou maken. Hij zag een samenwerking kennelijk niet zo zitten, en stoorde zich vooral aan het lozen van water van buurman Willem op zijn terrein. Daarom bedong hij dat Willem het water dat op zijn erf viel moest leiden naar de Pitsteeg (tegenwoordig Stadhuissteeg), op 'sine coste sonder grief'.¹⁰⁴ Drie jaar later, in 1409, verscheen er wederom een telg van de familie Sersymoens, dit keer samen met leden van de families Sersanders en Borluut, voor de schepenen om een beschikking vast te leggen omtrent een goot tussen de huizen, genaamd de Oude en Nieuwe Hanen, ook in de Hoogpoort. Elk moest de afwatering aan de huizen op eigen kosten herstellen, maar de brug onder de goot kwam voor de rekening van de beide partijen samen. Weer moesten de constructies zo worden gemaakt dat zij voor niemand overlast of schade (*grief*) zouden veroorzaken.¹⁰⁵ De bekende Gentse familienamen en stenen huizen maken bovendien duidelijk dat het hier om groot en kostbaar vastgoed ging.¹⁰⁶

In dezelfde periode kwam ook tweemaal een vergelijkbaar geschil voor in de buurt rond de Sint Janskerk. De kerkmeesters van de Sint Janskerk waren ten eerste zelf in 1409 in conflict geraakt met een aangrenzend huis over wateroverlast en een slecht onderhouden muur. Na uitgebreide inspectie besloten de erfscheiders dat de eigenaar, ene Pieter van den Stuppe, een goot moest installeren om te voorkomen dat er nog langer water de kerk in liep.¹⁰⁷ Ten tweede bevestigden de schepenen dat de erven van Symoen van der Pitte en Gillis van den Dale, die woonden achter de Wijdenaardstraat aan het nieuwe kerkhof van de Sint Jan (bij het tegen-

¹⁰⁴ SAG, 301, nr. 17, fols. 43r (4 april 1403), 65r. (6 juli 1403).

¹⁰⁵ SAG, 301, nr. 20 fol. 76v (5 augustus 1409).

¹⁰⁶ Zie ook G. Des Marez, *Étude sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge et spécialement en Flandre*, Genève, 1978, pp. 360-61. Dit is niet per se representatief voor de bronnen: de zaken en conflicten rondom dergelijke huizenkwesities betreffen niet de onderste laag van de samenleving, maar toch een vrij breed sociaal-economisch spectrum.

¹⁰⁷ SAG, 301, nr. 20, f. 63r (17 juni 1409).

woordige Bisdomplein), moesten worden gescheiden door een door de twee burens gedeelde muur. Hiermee hoopten de autoriteiten een einde te maken aan de ruzie en wateroverlast die rond deze eigendommen speelde. Gillis moest in deze muur een goot maken waar al het hemelwater door kon lopen, maar hij mocht geen vuil water daarmee lozen. Bovendien moest deze pijp weer aansluiten op een andere goot (*grebbe*) van een voet breed in de weg naast zijn huis, die deze buurman ook weer op eigen kosten moest maken, zodat het water niet op buurman Symoens' erf kletterde.¹⁰⁸

Deze zaken illustreren twee belangrijke punten. Om te beginnen het grote belang van afwatering: goten en andere constructies komen keer op keer terug in dergelijke overeenkomsten tussen inwoners, zowel in Gent als in andere steden.¹⁰⁹ Deze goten zorgden dat de huizen, die vaak toch in ieder geval gedeeltelijk van hout waren, langer goed en dus van waarde bleven. Ze voorkwamen vervuiling, modderige erven, stinkend stilstaand water, en waren een eenvoudige manier om vuil water uit bijvoorbeeld keukens af te voeren. In hoeverre het gotennetwerk gebruikt werd als (open) riolering blijft een punt van discussie, maar de grote zorgen om een schone omgeving, en de talrijke vermeldingen in burenovereenkomsten dat alleen regenwater door veel van deze waterinfrastructuur geleid mocht worden, maken dit onwaarschijnlijk. Tegelijkertijd waren de goten gedeeld bezit, en daarmee zowel een verbinding als een juridische grens tussen bewoners. Zij waren bovendien de fysieke connectie met breder netwerk dat in de weg lag, en waarvoor deze buurtbewoners ook zorg droegen wat betreft onderhoud, reparaties en reiniging zoals tevens in stadsordonnanties vastgelegd (zie hierboven).

Maar dergelijke sociale onderhandelingen gingen om meer dan afwatering. De burens bij de Krommewal bijvoorbeeld dienden in 1447 een petitie in om een werf te mogen maken op deze waterweg. Daarbij kregen ze een kleine toelage van de stad, op voorwaarde dat zij de nieuwe werf 'vry ende paesivel besitten ende ghebruken.'¹¹⁰ Deze referenties aan 'goed' (vreedzaam) versus 'slecht' gebruik (*grief* en conflict veroorzakend) waren bijna standaard in zulke beschikkingen, en werden in dit geval nog wat toegelicht. Niemand mocht zich namelijk het privilege toe-eigenen om daar langer dan drie dagen tegelen of stenen op te slaan zonder eerst met de burens te overleggen. Daarnaast mocht niemand er een mest- of vuilhoop houden –

¹⁰⁸ SAG, 301, nr. 18, f. 36v (12 februari 1406).

¹⁰⁹ Dergelijke zaken zijn ook terug te vinden in stadsarchief Leiden, 0508, 'Kenningboeken', 41A-D (1434-1486); Stadsarchief Dordrecht, Oud archief, 13-16, 'Aktenboeken' (1403-1532); Stadsarchief Deventer, ID 0722, Getuigenboek ('Liber attestacionum civitatis Davenriensis'), 6a (1476-1506), ID 0722, Clagheboek ('Liber causarum inter actores et reos'), 5a-b (1423-1439), 5c (1453-1492).

¹¹⁰ SAG, 301, nr. 39, fol. 59r. (9 november 1447). Zie voor de duiding van de naam 'waal' als waterkolk Gysse-ling, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 56.

een duidelijke parallel met de wens om vervuiling te vermijden in de hierboven beschreven zaken.¹¹¹

Een van de kwesties die door de buren bij het Geraard de Duivelsteen werd aangekaart was het belang van brandveiligheid. Door een goed doorgankelijke infrastructuur konden blussers sneller ter plaatse komen. Idealiter maakten verschillende waterpunten (putten, maar ook steigers en trappen bij kades) voldoende water beschikbaar in geval van nood. Bovendien vormden verstoppingen van straten potentiële brandhaarden, zoals smeulend as op vuilnishopen en verkeerd opgeslagen goederen zoals hout en stro. Over brandveiligheid en de plichten van bewoners is op veel plaatsen in de Nederlanden uitgebreide documentatie terug te vinden.¹¹² Ook de Gentse stadsbestuurders vaardigen diverse regels uit om brandgevaar te reduceren en brandgevaarlijke bouwmaterialen langzaam uit te bannen.¹¹³ De *coninc der ribauden* en later de erfscheiders ‘gingen rond met de hamer’ oftewel deden inspecties en sloopte met regelmaat brandgevaarlijke ovens (*quade fornijzen*).¹¹⁴ Naast deze preventieve maatregelen nam de stadsoverheid een coördinerende rol aan over de bluswerken en het beheer van blusapparatuur. Er lagen bijvoorbeeld in ieder geval sinds de late 14de eeuw enkele honderden emmers op het stadhuis.¹¹⁵ Maar daarnaast waren ook inwoners zelf verantwoordelijk emmers, watervaten en brandladders gereed en in goede staat te houden. Daarbij was het delen ook weer gebruikelijk. Kortom, brandveiligheid, een cruciaal aspect van het publieke belang, betrof een vergelijkbare samenwerking tussen de centrale stedelijke overheid (en haar dienaren) en lokale buurtbewoners.

Deze blusinstrumenten (relatief veel kostbaarder dan tegenwoordig) kon worden gedeeld, maar hun staat bleek echter niet altijd in orde, zoals een notitie omtrent de blusmiddelen opgeslagen op de hoek van de Wolfsteeg illustreert.¹¹⁶ Daar lag met ketenen vergrendeld een aantal ladders en een brandhaak.¹¹⁷ Deze instru-

¹¹¹ SAG, 301, nr. 39, fol. 59r.

¹¹² Het meest omvattende overzicht over brandmaatregelen is nog steeds G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, *De verstening van Deventer: huizen en mensen in de 14e eeuw*, Groningen, 1982. Zie ook J. Coomans ‘Up in Smoke: The Transforming Power of Fire Safety Policies in the Low Countries, 1250-1550’, in J.E. Abrahamse en H. Deneweth (red.) *Inner City Dynamics: Transformations of the Spatial Structure and Appearance of Pre-modern European Towns, 1300-1800*, Brepols, te verschijnen.

¹¹³ Ook de erfscheiders waren bij brandveiligheid betrokken. Baillieul and Duhomeeuw, *Een stad in opbouw*, p. 192.

¹¹⁴ *Rek. Gent 1336-1349*, II, pp. 90, 142, 440; III, 108; *Rek. Gent 1365-1376*, 26 (1365); 152, (1372). SAG, reeks 40, nr. 11, fol. 184v (1408); nr. 12, fol. 52r (1414); nr. 13, fol. 39r (1421). Rondgang met de hamer door de erfscheiders: *Idem*, nr. 16, fol. 118r (1442), nr. 17, fol. 120v (1450).

¹¹⁵ Inwoners moesten bij brand een emmer ophalen en meehelpen het water te blussen. Bij het niet terugbrengen riskeerde men een verbanning uit Vlaanderen voor 10 jaar. De Pauw, *De Voorgeboden*, p. 150 (1378).

¹¹⁶ D. Lord Smail, *Legal Plunder*, Cambridge, 2016, geeft een indrukwekkende reconstructie van de hoge waarde van alledaagse gebruiksvoorwerpen.

¹¹⁷ Deze laatste werd gebruikt om gebouwen neer te halen om verdere verspreiding van een brand te voorkomen.

menten stonden klaar om tijdens brand of ander *mesval* ter hand te worden genomen. Dit alles was volgens de ordinantie die, zoals de bron vermeldt, voortijds door de schepenen was uitgevaardigd, en was door dezelfde autoriteiten ook ‘omme beterswille’ in bewaring gegeven aan de ‘goede lieden van de buurt.’ Deze lieden waren immers als eerste ter plaatse en kende de buurt het beste. De ladders en brandhaak moesten nu worden gebrandmerkt en op kosten van deze goede lieden van welgeteld vier stegen ‘wel ende suffisantelic’ worden gerepareerd. Er volgde een lijst met mannen die op dit besluit zouden toezien. Interessant bij deze zaak is niet alleen de sociale verbinding en die een dergelijke zorg voor brandveiligheid met zich mee bracht, maar ook dat onder de buurtbewoners zekere ‘goede lieden’ hierbij een rol als vertegenwoordiger aannamen.¹¹⁸

Ten slotte, wat betreft hygiënische faciliteiten zoals toiletten en beerputten en de toevoer van schoon (drink)water voerden buurtbewoners vergelijkbare onderhandelingen. Hoewel deze onderwerpen voor Gent meer onderzoek en een aparte bespreking elders verdienen, is het in deze context belangrijk te weten dat dergelijke faciliteiten deel waren van de stedelijke infrastructuur en vaak door meerdere huishoudens gedeeld werden, zoals ook in veel andere steden het geval was.¹¹⁹ Daardoor creëerde de bereikbaarheid van putten en toiletten complexe dwarsverbindingen. De fysieke doorgang en het juridische recht om ze te gebruiken ligt besloten in de Middelnederlandse termen *cleynegang* en *putgang*. Een voorbeeld van elk van deze ‘rechten op toegang’ kan de sociale interacties die hiermee gepaard gingen illustreren.

In 1409 kocht een priester genaamd Anthonise Meulendijc een huis nabij de Sint Jacobskerk van eene Jan van Sybellen, die zelf ook om de hoek woonde. Anthonise had verwacht Jans toilet (*cleyne*) te mogen gebruiken via een kleine passage, omdat volgens hem het gebruik van dit toilet al sinds jaar en dag bij het huis hoorde. Bovendien, zo voegde hij er voor de schepenen aan toe, had hij de intentie het *paesivel* te gebruiken: vreedzaam en zonder overlast te veroorzaken. Maar Jan wilde er niets van weten, en had de doorgang geblokkeerd, tot ‘groete scade ende achterdeele’ van Anthonise. Na een officiële inspectie besloten de schepenen dat Jan in zijn recht stond. De nieuwe huiseigenaar had de toegang, met andere woor-

¹¹⁸ SAG, 301, nr. 49, fol. 34v.

¹¹⁹ Gemeenschappen rondom putten waren in ieder geval aanwezig in Zutphen, Antwerpen en Brussel. J.F. Benders, ‘Nachbarn und Behörde. Formen und Funktionen von Vierteln und Nachbarschaften in spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Städten im Osten und Norden der Niederlande anhand der Fälle Zutphen und Groningen’, in H. Brand et al. (red.), *Gelebte Normen im urbanen Raum? Zur sozial- und kulturgeschichtlichen Analyse rechtlicher Quellen in Städten des Hanseraums (13.-16. Jahrhundert)*, Hilversum, 2014, pp. 129-48; Idem, ‘Putten uit bronnen, bronnen uit putten. De sociale geschiedenis van waterput en beerput’, in E. Taverne et al. (red.) *Nederland stedenland: Continuïteit en vernieuwing*, Rotterdam, 2012, pp. 150-64.

den, apart van de huisaankoop moeten regelen en dus wellicht moeten kopen.¹²⁰ In 1403 zien we inderdaad op papier de officiële verkoop van een vrije doorgang. In dit geval betrof het de toegang tot de waterput (een ‘vryen ganc ten bornepitte’) die ingebed was in een muur tussen twee huizen. De aanvrager mocht voortaan altijd water halen en het weggetje achterom nemen door het poortje aan de rand van zijn erf. Het was hem echter niet toegestaan om vuil water in een goot langs dezelfde weg te leiden.¹²¹ Naast een kleine som voor de toegang was het vooral de toezegging een-vierde van de onderhoudskosten op zich te nemen waardoor deze man nu deel werd van de putgemeenschap.

Conclusie

Verschillende groepen actoren droegen bij aan wat een straat in middeleeuws Gent tot een straat maakte. De stedelijke overheid en haar representanten zoals de kelmiedemakers, erfscheiders en de *coninc* en koningskinderen werkten om de infrastructuur in goede staat te houden. Zij hielden toezicht op de naleving van een breed scala aan regels over objecten, personen, dieren, en materialen die werden gezien als op een of andere manier bedreigend voor het algemeen welzijn. Daarmee claimden lokale overheden hun autoriteit over de stad. Het streven naar een gezonde, veilige en goede functionerende stad was echter niet alleen maar iets dat alleen van bovenaf werd opgelegd of vanuit de magistratuur werd geïnitieerd. Ook de inspanningen van (en geschillen tussen) bewoners voor de reinheid en faciliteiten in hun leefomgeving waren een cruciale component, met een centrale rol voor buuren en gebuurten. Daarnaast waren wellicht ook gilden en religieuze instituties actief op dit gebied, en deze groepen verdienen in toekomstig onderzoek meer aandacht dan ze hier hebben gekregen.

Wat betreft autoriteit en zeggenschap over de publieke ruimte waren er dus meerdere spelers die zich competenties toe-eigenden. Bij elk van deze spelen economische en politieke motieven een rol, maar ook waren ideeën over het *bien commun*, noties van eerlijke verdeling in kosten en baten, en aanspraken op publieke ruimte essentieel om uiteindelijk tot een overeenkomst, formeel of informeel, over rechten en plichten te komen. Ten slotte, een cruciale gemene deler in al deze sociale onderhandelingen en conflicten is dat vrede en goede sociale orde van de leefomgeving en materiële functionaliteit nauw aan elkaar waren verbonden. De onderhoudsinitiatieven maken inzichtelijk hoe dit netwerk van straten, stegen en

¹²⁰ SAG, Jaarregisters 301, nr. 20, fol. 78v (1409).

¹²¹ ‘Ende Jan Vlaminc en sal negheen vul water moghen leeden over des Jacmins hues.’ SAG, 301, nr. 17, fol. 64r (17 juli 1403).

afwatering de grenzen tussen het private, gedeelde en publieke doorsneed. Tijdens datzelfde proces werden grenzen gevormd en hervormd: tussen verschillende persoonlijke eigendommen, tussen taken en financiële bijdragen, maar ook tussen de invloedssfeer van de centrale stedelijke overheid en inwoners.